

งานกานการเกษร

ในบทนี้จะแบ่งขอบเขตการศึกษาผลงานของ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์คานการเกษร ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่ง ของนโยบายการปรับปรุงการเกษรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวออกเป็นประเด็นดังนี้คือ

การจักระเบียบราชการในกระทรวงเกษร
การบำรุงส่งเสริมการกสิกรรมและพาณิชย์การ

การจักระเบียบราชการในกระทรวงเกษร

ในฐานะที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษร คั้งนั้น จึงควรศึกษาลงานของท่านว่า ท่านได้จัการปรับปรุงระเบียบวิธีการจัราชการ โครงสร้าง หรือมีแนวนโยบายในการจัราชการวิธีใด เพื่อจะได้ทราบว่า การจักระเบียบราชการของ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ มีผลต่อการบริหารราชการภายในกระทรวงอย่างไร ซึ่งจะแบ่ง ประเด็นศึกษาออกเป็น 2 ประเด็น คือ

- ก. การจักระเบียบราชการก่อน พ.ศ. 2453
- ข. การจักระเบียบราชการใน พ.ศ. 2453

ก. การจักระเบียบราชการก่อน พ.ศ. 2453 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ รับราชการในกระทรวงเกษรคั้งแก่ พ.ศ. 2452 ตอนปลายรัชกาลที่ 5 ซึ่งขณะนั้นราชการ ในกระทรวงเกษรแบ่งเป็นกรมกองต่าง ๆ คั้งนี้คือ กองเลขานุการ กรมสารบรรณ กรมบัญชี กรมทะเบียนที่ดิน กองข้าหลวงตรวจการ กองข้าหลวงออกโฉนดที่ดิน กรมคลัง

กรมแผนที่ กรมเพาะปลูก¹ ซึ่งการบริหารประกอบด้วย หัวหน้ากรม ปลัดกรม อธิบดี หรือรองอธิบดีรับผิดชอบ ขณะเดียวกันแต่ละกรมกองก็แบ่งเป็นหน่วยงานย่อย ๆ มากมาย เช่น กรมทะเบียนที่ดินแบ่งเป็นกองรักษาทะเบียนทั่วไป กองเกษตรทำการเก่า กองจดทะเบียนบริษัท เวรรายงานน้ำฝนต้นข้าว หอทะเบียนต่าง ๆ กล่าวได้ว่าการจัดระบบงานไม่เป็นระเบียบ มีหน่วยงานซ้ำซ้อนกัน ทำให้ไม่สะดวกในการปฏิบัติงานและต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก ดังรายละเอียดในแผนภูมิที่ 1 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์จึงได้จัดระเบียบราชการในกระทรวงเกษตรธิการใหม่ ดังจะได้กล่าวในตอนต่อไป

สำหรับการจัดระเบียบราชการใน พ.ศ. 2452 ส่วนใหญ่เป็นการจัดระเบียบในหน่วยงานย่อยที่เล็กที่เล็กลง ซึ่งเป็นการจัดแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อไม่ให้กระทบกระเทือนต่อบุคลากร และเพื่อเป็นการสอดคล้องกับงบประมาณที่ได้รับในขณะนั้นด้วย.

ศูนย์วิทยพัทยาการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. ร. 5 กษ. 1/2, เรื่องจัดระเบียบตำแหน่งหน้าที่ราชการใน
กระทรวงเกษตร (พ.ศ. 2453)

ใน พ.ศ. 2452 เจ้าพระยาวงษาฯ ได้เปลี่ยนแปลงระเบียบการในกรมแผนที่ใหม่ เพื่อลดค่าใช้จ่ายลง โดยการรวมกองข้าหลวงออกนอกเข้าเป็นงบเดียวกับกรมแผนที่ และ จัดวางระเบียบการในกรมแผนที่ใหม่โดยแบ่งเป็น 3 แผนก คือ

1. แผนกบัญชาการ ประกอบด้วยกองบัญชาการ กองบัญชาการ กองเรือ โดยมี หัวหน้ากรม รองหัวหน้ากรม ปลัดกรม รับผิดชอบตามลำดับ
2. แผนกทำแผนที่ ประกอบด้วยกองรังวัดสามเหลี่ยม กองรังวัดใหญ่ ทั้งสอง กองนี้เมื่อจะทำแผนที่ในมณฑลใด ให้แยกออกไปดำเนินการ เมื่อปฏิบัติงานเรียบร้อยแล้ว ให้กลับมารวมกันตามเดิม

กองรังวัดใหญ่แยกเป็น 3 กอง คือ

- ก. มณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมืองชั้นใน
- ข. มณฑลหัวเมืองชั้นนอกฝ่ายเหนือ
- ค. มณฑลหัวเมืองชั้นนอกฝ่ายใต้

ในชั้นต้นกองรังวัดใหญ่จะต้องรับผิดชอบงานเกี่ยวกับกรมป่าไม้ซึ่งยังคงค้างอยู่ไว้ กองหนึ่ง ก็จะต้องจัดกองพิเศษไว้สำหรับทำแผนที่ทางแหลมมลายูกองหนึ่ง ทั้งสองกองนี้ เมื่อปฏิบัติงานเสร็จแล้วก็ให้ยกเลิกเสีย

3. แผนกออกนอกแผนที่ดิน มีกองรังวัดรายละเอียดกองหนึ่ง กองข้าหลวงออกนอกกองหนึ่ง¹

กล่าวได้ว่าการแบ่งหน่วยงานในกรมแผนที่ออกเป็นแผนก โดยมีหัวหน้าแผนกรับผิดชอบ ทำให้สะดวกในการปฏิบัติงานและการรับนโยบายไปปฏิบัติ ซึ่งจากแผนงานที่จัดใหม่นี้จะลดจำนวนเจ้าพนักงาน จำนวนเงินลงได้บ้าง การลดจำนวนพนักงานนี้ค่อยลดไปที่ละนิก ต้องรออนุมัติทั้งสิ้นสัญญา หรือให้เงินค่าทำขวัญที่ต้องออกก่อนบ้าง จะเห็นได้ว่าการจัด

¹ กจร. ร. 5 กษ. 1/13, จักรรวมกองข้าหลวงออกนอกแผนที่เข้ากับงบกรมแผนที่ (ร.ศ. 128)

ระเบียบบริหารภายในกรมแผนที่ใหม่ จะช่วยรัฐบาลประหยัดงบประมาณแผ่นดินลงได้จำนวนหนึ่ง เพราะในระยะนี้กระทรวงเกษตรถูกตัดงบประมาณจำนวนมาก¹ เจ้าพระยาวงษาจึงจำเป็นต้องลดจำนวนเงินและจำนวนเจ้าพนักงานลง เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลในขณะนั้น

นอกจากนั้น เจ้าพระยาวงษาอุปราชได้จัดระเบียบงานในกองข้าหลวงออกโฉนดที่ดินใหม่ เพราะปรากฏว่าการปฏิบัติงานของกองข้าหลวงออกโฉนดแบบเดิมบกพร่องมาก เช่น เจ้าพนักงานซึ่งทำหน้าที่หมายเขตที่ดินบางคนละเลยหน้าที่ ไม่ได้ไต่สวนเนื้อที่ดินตามความเป็นจริง ถือเอาแผนที่ซึ่งกรมแผนที่ส่งมาให้เท่านั้น ผลที่เกิดขึ้นคือเนื้อที่ดินในโฉนดคลาดเคลื่อนต่อความเป็นจริง นอกจากนี้ในบางเมืองข้าหลวงออกโฉนดประจำมณฑลหรือผู้ช่วยขาดความสนใจจะไต่สวนที่ดินด้วยตนเอง ทำให้โฉนดที่ดินผิดพลาด ประการสุดท้ายข้าหลวงออกโฉนดต่างคนต่างคิดระเบียบการต่าง ๆ ขึ้นใช้เองตามความพอใจ เช่น ใบอาัยติโฉนด ทำให้ไม่เป็นแบบแผนเดียวกัน จากเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว เจ้าพระยาวงษาอุปราชจึงได้จัดระเบียบในกองข้าหลวงออกโฉนดใหม่ คือกำหนดให้มีข้าหลวงออกโฉนดและรองข้าหลวงตำแหน่งละคนประจำตามมณฑลต่าง ๆ โดยมีหน้าที่ดังนี้คือ

1. ต้องรับผิดชอบในหน้าที่ของตน และมีอำนาจบังคับบัญชาบรรดาเสมียนพนักงานที่ปฏิบัติการอยู่ในกองของตนทั่วไปโดยสิทธิขาด
2. ให้ข้าหลวงกับรองข้าหลวงออกโฉนดรับผิดชอบงานร่วมกัน ห้ามแยกกันปฏิบัติการดังเช่นแต่ก่อน
3. รองข้าหลวงออกโฉนดต้องรู้จักการงานในหน้าที่ข้าหลวงออกโฉนด และห้ามไม่ให้ข้าหลวงปิดบังหน้าที่กิจการงานใด ๆ แก่รองข้าหลวงออกโฉนด

งบประมาณกระทรวงเกษตรในระยะนี้ปรากฏว่าได้รับน้อยมากดังนี้คือ

พ.ศ. 2451	จำนวน	3,238,363	บาท
พ.ศ. 2452	จำนวน	3,007,597	บาท
พ.ศ. 2453	จำนวน	2,223,883	บาท
พ.ศ. 2454	จำนวน	1,707,456	บาท

4. ถ้าการปรึกษากิจการงานต่าง ๆ ระหว่างข้าหลวงและรองข้าหลวงออกโฉนดขัดแย้งกัน ซึ่งเป็นข้อราชการที่ไม่ค่อยสำคัญให้ถือความคิดข้าหลวงเป็นหลัก แต่ถ้าเป็นข้อราชการสำคัญให้ปรึกษามายังกระทรวง เกษตร

5. ถ้าข้าหลวงมาปฏิบัติราชการไม่ได้ รองข้าหลวงต้องปฏิบัติงานแทน และให้มีอำนาจหน้าที่เท่ากับข้าหลวงทุกประการ

6. ข้าหลวงและรองข้าหลวงออกโฉนด ต้องผลัดเปลี่ยนกันไปตรวจราชการในกองผู้ช่วยข้าหลวงในท้องที่ที่ปฏิบัติราชการอยู่ ถ้าเห็นว่าสิ่งหนึ่งสิ่งใดผิดหรือคลาดเคลื่อนจากแบบแผนที่กำหนดไว้ ก็ให้ชี้แจงสาเหตุที่คลาดเคลื่อนและแก้ไขให้ถูกต้อง ถ้าเห็นว่าหน้าที่ราชการใดจะปฏิบัติตามแบบแผนที่กำหนดไว้นั้นไม่สะดวก หรือยังไม่สมบูรณ์และควรแก้ไขเพิ่มเติมให้ชี้แจงมายังกระทรวง โดยเร็ว

7. ให้มีสมุดจกคำสั่งของกระทรวงและรวบรวมคำสั่งไว้เป็นหมวดหมู่

สำหรับตำแหน่งผู้ช่วยข้าหลวงออกโฉนด เจ้าพระยาวงษา กำหนดให้มีจำนวน 9 นาย ซึ่งมีหน้าที่ดังนี้คือ

1. ต้องคุมพนักงานแผนที่ออกไปปฏิบัติการ และไต่สวนที่ดินตามที่ข้าหลวงสั่งให้ทำ โดยรับผิดชอบงานที่ได้รับมอบหมาย

2. ต้องปฏิบัติราชการในหน้าที่ของตนให้ถูกต้อง ถ้าเห็นว่าวิธีการที่ปฏิบัติอยู่ไม่สะดวก เห็นควรเพิ่มเติมประการใด ให้ชี้แจงต่อข้าหลวงเมื่อออกตรวจราชการ หรือมีหนังสือชี้แจงก็ได้ เมื่อได้รับคำสั่งจากข้าหลวงออกโฉนดให้จัดการประการใดก็ให้ปฏิบัติตามนั้น

3. ให้มีสมุดจกคำสั่งข้าหลวงออกโฉนด เพื่อรวบรวมคำสั่งไว้เป็นหมวดหมู่

ตามระเบียบการในกองข้าหลวงออกโฉนดใหม่ ทำให้ระเบียบการในกองข้าหลวงออกโฉนดเหมือนกันทุกกอง สะดวกแก่การตรวจตรา ข้าหลวงออกโฉนดไม่สามารถดำเนินการใดที่ตามชอบใจ ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของกระทรวง เกษตรอย่างเคร่งครัด

สำหรับอำนาจหน้าที่ของข้าหลวงตรวจการออกโฉนดที่ดินกำหนดไว้ดังนี้คือ

1. ต้องออกไปตรวจราชการในกองข้าหลวงออกนอก และหอหะเป็นนค้ายตนเอง
เนื่อง ๆ อย่างช้าไม่เกิน 2 เดือนต่อครั้งหนึ่ง
2. ข้าหลวงตรวจการมีหน้าที่ทุกอย่างตลอดจนการรับจ่ายเงินและสืบสวนความ
ประพฤติกองข้าหลวงออกนอก รองข้าหลวง นายหะเบียน ผู้ช่วยนายหะเบียนและเสมียน
พนักงานต่าง ๆ กว้ย
3. ข้าหลวงตรวจการเมื่อไปตรวจการถึงกองใด หรือหอหะเบียนใดมีอำนาจที่จะ
ตรวจกิจการงานได้ทุกอย่าง รวมทั้งบัญชีการเงิน ถ้ามีเรื่องใดไม่เข้าใจหรือสงสัยก็สามารถ
สอบถามเจ้าหน้าที่ในกองข้าหลวงได้ทันที
4. ถ้าการปฏิบัติราชการของกองข้าหลวงออกนอกบกพร่อง มีอำนาจแก้ไขให้
ถูกต้อง ถ้าไม่สามารถจัดการได้สำเร็จก็ให้รายงานต่อกระทรวงโดยเร็ว
5. เมื่อตรวจราชการแล้วให้ยื่นรายงานต่อกระทรวง

กล่าวโดยสรุป การบริหารงานในกองข้าหลวงออกนอกตามระเบียบที่เปลี่ยนแปลง
นี้ ทำให้การปฏิบัติงานดำเนินไปโดยรวดเร็วมีประสิทธิภาพมากขึ้น เพราะมีการปรึกษาหารือ
กันทำงาน รับผิดชอบร่วมกัน ไม่ให้ต่างคนต่างทำ และรองข้าหลวงต้องปฏิบัติตามคำสั่ง
ของข้าหลวงอย่างเคร่งครัด ห้ามไม่ให้ปฏิบัติงานก้าวก่ายกัน ขณะเดียวกันให้ข้าหลวง
ตรวจการออกนอกใดที่คืนคอยตรวจราชการปฏิบัติงานในกองข้าหลวงออกนอกอย่างสม่ำเสมอ
ถ้าการปฏิบัติงานบกพร่องก็สามารถแก้ไขได้ทันที ทำให้เกิดผลดีต่อราชการ สำหรับตำแหน่ง
เสมียนพนักงานต่าง ๆ เจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์ก็ได้ลดจำนวนลงจากเดิม คือจากจำนวน
246 นาย ลดลง 46 นาย คงเหลือ 200 นาย ซึ่งตามระเบียบการที่จัดใหม่ตำแหน่ง
ผู้ช่วยข้าหลวงออกนอก พนักงานแผนก จะไม่กำหนดอัตราให้กองข้าหลวงออกนอกตาม
ธรรมเนียมเดิม แต่จะรวมไว้เป็นกองกลาง เมื่อกระทรวงเห็นว่า จะจ่ายให้ข้าหลวงออก
นอกคนใดคนหนึ่งมาคนเดียว หรือจะถอนจากคนหนึ่งมาให้อีกคนหนึ่ง ก็จัดการตาม
ที่เห็นสมควร และเมื่อข้าหลวงออกนอกเห็นสมควรจะเลิกการปฏิบัติงาน ก็ให้เรียกกอง
ผู้ช่วยข้าหลวง เข้ามารับทำการในกองกลาง และช่วยกันทำการทุกอย่างตามที่ข้าหลวงสั่งให้ทำ

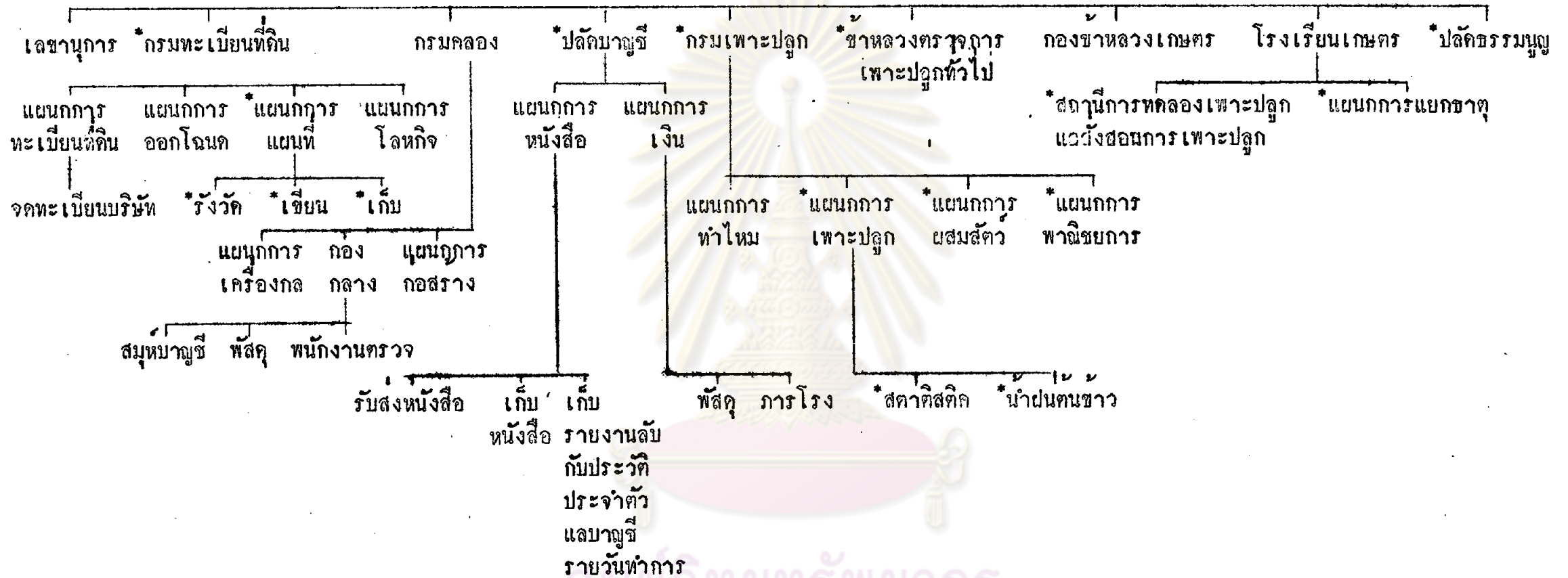
ซึ่งจะเห็นได้ว่า การจัดระเบียบการในกระทรวงเกษตรใหม่ โดยการลดตำแหน่งเจ้าพนักงาน และจัดหน่วยงานต่าง ๆ ใหม่ก็เพื่อให้สอดคล้องกับงบประมาณที่กระทรวงได้รับตั้งที่กล่าวมาแล้ว

ข. การจัดระเบียบราชการใน พ.ศ. 2453 เนื่องจากการจัดระเบียบราชการในกระทรวงเกษตรแบบเดิมมีหน่วยงานซ้ำซ้อนกัน และแต่ละกรมก็มีหน่วยงานย่อย ๆ มากมาย ทำให้ไม่สะดวกในการบังคับบัญชา เจ้าพระยาวิชาญประพัทธ์จึงเสนอให้จัดตำแหน่งหน้าที่ราชการในกระทรวงเกษตรใหม่ ตามระเบียบที่จัดใหม่ กระทรวงเกษตรจะแบ่งเป็นหน่วยงานต่าง ๆ ดังนี้คือ กองเลขาธิการ กรมทะเบียนที่ดิน กรมคลอง ปลัดบัญชาการกรมเพาะปลูก ข้าหลวงตรวจการเพาะปลูกทั่วไป กองข้าหลวงเกษตร โรงเรียนเกษตรราษีการ ปลัดธรรมณู¹ แต่ละกรมแบ่งเป็นแผนกรับผิดชอบการงานต่าง ๆ แผนกใดมีราชการมากก็แบ่งแยกย่อยลงไปอีก มีเจ้าพนักงานเป็นผู้รับนโยบายไปปฏิบัติ ถ้าแผนกใดมีงานในความรับผิดชอบมากก็จะให้ยกฐานะขึ้นเป็นกรม ซึ่งกล่าวได้ว่าตามระเบียบที่จะจัดใหม่ การบริหารราชการในกระทรวงจะเป็นระเบียบขึ้นกว่าเดิม การปฏิบัติงานคล่องตัวขึ้น หน่วยงานที่จัดตั้งขึ้นก็ไม่ซ้ำซ้อนเช่นแบบเก่า ซึ่งสรุปได้ว่าคล้ายกับการแบ่งส่วนราชการในกระทรวงต่าง ๆ สมัยปัจจุบัน ขณะเดียวกันตามระเบียบที่จัดใหม่จะมีหน่วยงานที่ส่งเสริมค้ำจุนการเกษตรมากขึ้น เช่น แผนกการเพาะปลูก แผนกการพาณิชย์การ ดังรายละเอียดในแผนภูมิที่ 2

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. ร.6 กษ. 1/2, จัดระเบียบราชการกระทรวงเกษตร (พ.ศ. 2453)

แผนภูมิที่ 2 ตำแหน่งหน้าที่ราชการในกระทรวงเกษตรใน พ.ศ. 2453

คำอธิบาย - กรมและแผนกที่มีเครื่องหมายดอกจัน * กำกับ หมายความว่าตำแหน่งราชการที่คิดด้วยเกล้าว่าควรจะจัดต่อไปตามเวลาสมควรที่จะหาข้าราชการเข้ารับราชการที่มีวุฒิสมกับตำแหน่งนั้น ๆ ได้
 - ที่ไม่มีเครื่องหมายดอกจัน * หมายความว่าตำแหน่งราชการเหล่านี้ได้จัดอยู่แล้ว

ที่มา : กจช. ร. 6 กษ. 1/2, เรื่องจัดระเบียบตำแหน่งหน้าที่ราชการกระทรวงเกษตรราชการ.

จากข้อเสนอของเจ้าพระยาวางษาประพัทธ์ที่จะจัดระเบียบราชการในกระทรวง
เกษตรใหม่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเรื่องให้กระทรวงพระคลังมหา
สมบัติพิจารณา ซึ่งกระทรวงพระคลังไม่ขัดข้องตามรูปการที่จะจัดใหม่ แต่ให้กระทรวงเกษตร
ยื่นรายงานละเอียดอีกครั้งหนึ่ง โดยกำหนดจำนวนเงินที่จะใช้ และกำหนดชั้นตำแหน่งบุคลากร
เข้ารับราชการให้เป็นการแน่นอนก่อน

จากการแบ่งหน้าที่ราชการใหม่นี้ ปรากฏว่าไม่มีกรมแผนที่ เพราะได้โอนกรม
แผนที่ไปสมทบอยู่ในกรมยุทธนาธิการในปลายปี พ.ศ. 2452¹ เพื่อจะได้ทำแผนที่สำหรับ
ประเทศขึ้นใช้ในราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนซึ่งกรมยุทธนาธิการมีพนักงานแผนที่อยู่แล้ว
ส่วนงบประมาณแผนที่นั้นรวมไว้ในกระทรวงเกษตร² เพราะถ้ารวมเข้าในกรมยุทธนาธิการ
ก็ยากจะปรากฏว่าจำนวนเงินในกรมยุทธนาธิการจะเพิ่มมากขึ้น และการทำแผนที่ไม่ใช่การ
ทหาร จึงควรรวมการเงินไว้ในกระทรวงเกษตร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงพระราชดำรัสเมื่อเจ้าพระยาวางษาประพัทธ์คัดยกกรมแผนที่ไปสังกัดกรมยุทธนา
ธิการเมื่อ พ.ศ. 2452 ว่า "การเงินที่จะขึ้นไปอยู่ในกรมยุทธนาธิการนั้น เป็นการแสดง
ทั้งภายนอกภายใน ให้คิดอ่านผ่อนผันจัดการให้ดี ยิ่งกรมที่มี . . . เช่นนี้ มันขาดประโยชน์
ถอยอำนาจ มันจะยังปากบอญ่เขี่ยมากขึ้น ให้คิดอ่านรับรองกันให้อยู่"³ ส่วนการแผนที่
รังวัดรายละเอียดสำหรับการออกโฉนดนั้น ใน พ.ศ. 2453 กระทรวงเกษตรได้ตกลงกับ
กระทรวงกลาโหมแยกแผนที่รังวัดรายละเอียดสำหรับการออกโฉนดที่ดินกลับมาขึ้นอยู่ใน
กระทรวงเกษตร และได้จัดให้รวมอยู่ในกรมทะเบียนที่ดิน⁴ เพราะแผนกแผนที่รังวัดราย

¹ กจช. ร. 6 กษ. 1/2, จัดระเบียบราชการในกระทรวงเกษตร (พ.ศ. 2453)

² กจช. ร. 6 กษ. 1/2, เรื่องเดียวกัน.

³ ราชการในกรมรถไฟและกองทางกรมโยธาเทศบาล, ประวัตินายพลเอก
เจ้าพระยาวางษาประพัทธ์, หน้า 36.

⁴ กรมราชโลหกิจ, ประวัติกรมโลหกิจ. (พระนคร : บริการทองจำกัถ,
2506), หน้า 125.

ละเอียดมีหน้าที่ทำแผนที่รายละเอียดสำหรับการออกโฉนดและทำแผนที่วิวาหศาล ถ้าจะให้
 คงรวมอยู่ในกรมยุทธนาธิการ การออกโฉนดจะดำเนินไปไม่สะดวก เพราะการบังคับ
 บัญชาบังคับกักกันอยู่¹ เสนาบดีกระทรวงกลาโหมจึงได้โอนพระยาอำมาตย์พันกัณธ
 รวมทั้งพนักงานจำนวน 68 คน พร้อมทั้งเงินก้อนมาใช้สอยมาขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของ
 กระทรวงเกษตราธิการ ภายหลังที่ย้ายแผนกแผนที่รังวัดรายละเอียดจากกระทรวงกลาโหมมาสังกัด
 กระทรวงเกษตราธิการ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้ออกกฎข้อบังคับสำหรับพนักงานแผนที่ขึ้นเพื่อ
 ใช้เป็นระเบียบในการปฏิบัติของเจ้าพนักงานความว่า

1. เวลาปฏิบัติราชการ ห้ามเอาภรรยา บุตรสาว หรือหญิงคนใช้ไปค้าย
 กับตน
2. ห้ามมีภรรยาใหม่เวลาทำการ
3. ห้ามมิให้จ้างผู้หญิง คนใช้ หรือคนหาบหามที่เป็นผู้หญิง²

ตามกฎข้อบังคับนี้ถ้าพนักงานผู้ใดฝ่าฝืนจะได้รับโทษตามสมควร จึงกล่าวได้ว่า
 การออกกฎข้อบังคับนี้ขึ้น แสดงให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะและการปฏิบัติหน้าที่ราชการของเจ้าพระยา
 วงษาอนุประพัทธ์ว่า ต้องการให้ข้าราชการปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนของทางราชการอย่าง
 เคร่งครัด จึงมีบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืนไว้ด้วย

กล่าวโดยสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงระเบียบการใหม่³ เพื่อให้ราชการใน
 แผนที่รังวัดทำแผนที่และการออกโฉนดที่ดำเนินไปโดยรวดเร็ว เพราะเมื่อพนักงานแผนที่
 ทำแผนที่เรียบร้อยแล้ว ก็จัดการออกโฉนดไปในเวลาเดียวกัน ความคลาดเคลื่อนในการ
 ทำแผนที่จะลดน้อยลง และเป็นการประหยัดเงินด้วย ซึ่งแต่เดิมการทำแผนที่รังวัดรายละเอียด
 ละเอียดยกทำตลอดไปเป็นมณฑล บางมณฑลกว่าจะทำเสร็จใช้เวลาสองถึงสามปีแล้วส่งให้

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมแผนที่ แฟ้ม 7/712, กระทรวงเกษตราธิการขอโอน
 แผนที่รังวัดรายละเอียดจากกรมยุทธนาธิการ (ร.ศ. 129)

² กจช. เอกสาร กส. กรมแผนที่ แฟ้ม 7/702, เรื่องข้อบังคับไม่ให้พนักงาน
 แผนที่และพนักงานสำรวจที่ดินพาผู้หญิงไปในเวลาทำการ (ร.ศ. 129).

ข้าหลวงออกโฉนดทำการออกโฉนด ปรากฏว่าการทำแผนที่เมื่อตั้งไว้นาน ๆ แล้วมาทำการออกโฉนดที่ดินจะคลาดเคลื่อนเปลี่ยนรูปจากเดิม หรือที่ดินยังไม่สมควรจะทำการออกโฉนด ก็ทำการรังวัดรายละเอียดทำให้เสียเวลาของทางราชการ

เป็นที่น่าสังเกตว่าตามระเบียบราชการที่จัดใหม่ได้มีหน่วยงานใหม่เพิ่มขึ้นคือ ตำแหน่งพระธรรมนูญ ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2454 เป็นหน่วยงานมีหน้าที่รักษากฎหมาย ข้อบังคับ คำสั่งของกระทรวงเกษตร และทำรายงานประจำปี ซึ่งจะเห็นได้ว่าตำแหน่งนี้ทำหน้าที่คล้ายกับข้าหลวงตรวจการออกโฉนดที่ดิน ต่อมาใน พ.ศ. 2455 ในสมัยพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรได้ยกเลิกเสียในวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2455¹ เพราะทรงเห็นว่าไม่มีแผนงานสารบรรณทำหน้าที่นี้อยู่แล้ว

นอกจากการจัดระเบียบราชการภายในกระทรวงแล้ว เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ ยังได้ปรับปรุงแก้ไขเรื่องข้าราชการและระเบียบงานบางอย่าง ซึ่งระเบียบงานต่าง ๆ เป็นเรื่องของแต่ละกระทรวงที่จะจัดทำทุกอย่าง กระทรวงเกษตรเพิ่งตั้งได้ประมาณ 10 ปี ระเบียบงานในกระทรวงยังไม่เรียบร้อย จึงได้ดำริระเบียบงานข้อบังคับต่าง ๆ ขึ้นหลายอย่าง และกำหนดหน้าที่ของกรมสารบรรณไว้ด้วย สำหรับกรมสารบรรณตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2447 ในสมัยเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์เป็นเสนาบดี โดยได้แบ่งส่วนราชการออกเป็น กรมบัญชาการ, กรมสารบรรณ, กรมบัญชี ซึ่งกรมสารบรรณมีหน้าที่เกี่ยวกับงานหนังสือ มีนายเวรกำกับ เวรเขียน เวรรับส่ง และมีหัวหน้ากรมเป็นผู้รับผิดชอบ

หน้าที่ของกรมสารบรรณกำหนดไว้ดังนี้คือ

1. ทำหน้าที่รวบรวมข้อบังคับคำสั่งและแจ้งความต่าง ๆ ของกระทรวง กรม ขึ้นไว้เป็นหมวดหมู่ เพื่อให้สะดวกแก่การค้นหา โดยใน พ.ศ. 2452 ได้จัดให้มีสมุดขึ้น

¹กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานเปิดศึกที่ทำการกระทรวงเกษตร 1 เมษายน 2500 (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2499), หน้า 103.

2 เล่ม สำหรับลงข้อบังคับกับเล่ม 1 สำหรับคำสั่งและแจ้งความเล่ม 1 ไว้ที่กรมสารบรรณ ซึ่งกรมสารบรรณมีหน้าที่ตรวจตราให้กรมต่าง ๆ ลักลอกไว้ทุกกรม สำหรับกรมที่อยู่ในหัวเมือง ก็ให้กรมสารบรรณจัดการส่งไปให้

2. เดิมหนังสือที่มาจากกระทรวงและกรมต่าง ๆ เจ้าหน้าที่ต้องส่งให้กรมสารบรรณหรือเลขาธิการนำเสนอ เมื่อเสนอแล้วกรมสารบรรณต้องนำเรื่องมาร่างพิมพ์แล้วเสนอขึ้นไป วิธีเช่นนี้ยิ่งก้ำก๋ายกันอยู่ กรมสารบรรณไม่สามารถจะทราบกิจกรรงานในกรมนั้นได้ดี เพราะฉะนั้นใน พ.ศ. 2452 ก็ออกคำสั่งให้เจ้าหน้าที่ทุกคนเป็นผู้รับผิดชอบงานในหน้าที่กรมของตน จัดร่างหนังสือตอบและพิมพ์เสนอขึ้น พร้อมทั้งนำเรื่องในหน้าที่ของตนเสนอในเวลาประชุมหัวหน้ากรม ซึ่งระเบียบนี้ในปัจจุบันยังใช้อยู่

3. วางระเบียบการเกี่ยวกับการรับส่งจดหมายและหนังสือราชการใหม่ โดยแบ่งจดหมายเป็น 3 ชนิดคือ จดหมายราชการธรรมดา จดหมายราชการลับ จดหมายเฉพาะตัว และกำหนดหลักเกณฑ์ว่าจดหมายชนิดใดจะพึงปฏิบัติอย่างไร โดยจัดทำบัญชีรับส่ง 3 เล่ม คือ บัญชีรายวันรับหนังสือทั่วไป บัญชีแยกประเภทหนังสือรับเข้า บัญชีแยกประเภทหนังสือรับออก (สมุดบัญชีนี้ยกเลิก พ.ศ. 2497)

กรมสารบรรณปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวเรื่อยมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 จึงได้ยกเลิกกรมนี้ ซึ่งจะเห็นได้ว่าการจัดระเบียบงานสารบรรณใหม่ ทำให้สะดวกแก่เจ้าหน้าที่ในการปฏิบัติงาน เพราะทุกกรมรับผิดชอบงานในหน้าที่ของตน ทำให้งานไม่ก้ำก๋ายกัน ขณะเดียวกันยังให้ความสะดวกในการค้นคว้าเรื่องต่าง ๆ เมื่อต้องการทราบ เพราะกรมสารบรรณจะทำหน้าที่รวบรวมหนังสือต่าง ๆ ไว้เป็นหมวดหมู่

การกำหนดเวลาปฏิบัติงานและการบำเหน็จความชอบแก่ข้าราชการ เพื่อให้ข้าราชการมาปฏิบัติงานตรงเวลาทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และชั้นผู้น้อย เจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์จึงได้กำหนดเวลาปฏิบัติงานของข้าราชการดังนี้คือ

1. กระทรวงเกษตรเปิดศาลาว่าการวันละ 6 ชั่วโมง คือ เปิดเวลา 5 โมงเช้า ปิดบ่าย 5 โมงเย็นทุกวันตามปกติ ยกเว้นวันเสาร์เปิดครึ่งวัน แต่กรมใดจะ

เปิดให้ช้ากว่ากำหนดนี้ เพื่อความสะดวกในหน้าที่ราชการก็ได้ และยังคงกำหนดเวลาทำงานของกรมกองต่าง ๆ ตั้งแต่เช้า 4 โมง ถึงบ่าย 4 โมง เหมือนกันหมดทุกกรมกอง

2. กำหนดเวลาปิดศาลาว่าการและหยุดงานในวันสำคัญต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้ในปีหนึ่งประมาณ 22 วัน

3. บรรดาข้าราชการต้องมาตั้งสถานที่ทำงานตรงตามเวลาที่กรมกองกำหนดไว้ เว้นแต่ข้าราชการที่เป็นชั้นหัวหน้ากรม ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในกรมของตนโดยเฉพาะแล้วนั้น ให้มาปฏิบัติราชการแล้วแต่ความสะดวก

4. กรมกองต่าง ๆ ต้องจัดสมุดลงชื่อ หรือคู้หน้าฬิกาสำหรับลงชื่อบอกเวลามาและกลับ ผู้ใดมาเวลาใดและกลับเวลาใด ให้ลงชื่อและเวลาในสมุดหรือคู้หน้าฬิกาทุกคน¹

กระทรวงเกษตรได้จัดให้มีคู้หน้าฬิกาสำหรับลงชื่อบอกเวลามาและกลับเมื่อ พ.ศ. 2453 จำนวน 2 คู้ คู้หนึ่งตั้งที่ตึกชั้นบนตรงหน้าห้องเลขานุการสำหรับข้าราชการกองเลขานุการ กรมทะเบียนที่ดิน กรมราชโลหกิจ กรมเพาะปลูก อีกคู้หนึ่งตั้งที่ตึกชั้นล่างตรงหน้าห้องเวรรับส่ง สำหรับข้าราชการแผนกหนังสือ กองข้าหลวงออกโฉนด กองบัญชี กรมทะเบียนที่ดิน กองที่ปรึกษา ซึ่งต้องใช้อักษรย่อชื่อกรมกองต่อท้ายลายเซ็น และให้เป็นหน้าที่แผนกหนังสือรวบรวมเวลาทำงานของข้าราชการต่างบเกิดอนขึ้นเสนอ ซึ่งกล่าวได้ว่าการให้ข้าราชการลงเวลาในการปฏิบัติงาน จะทำให้ข้าราชการกระตือรือร้นในการทำงาน และมีประโยชน์ในการบำเหน็จความชอบแก่ข้าราชการด้วย

นอกจากนั้นกรมและกองที่ตั้งสถานที่ทำการอยู่ในบริเวณกระทรวงเมื่อครบ 7 วัน ให้รวบรวมเวลาทำการของข้าราชการส่งกรมสารบรรณครั้งหนึ่งและให้กรมสารบรรณส่งบัญชีขึ้นเสนอปลัดคู้หลวงตลอดทุกเดือน

เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ยังกำหนดให้ข้าราชการทุกคนมีสมุดประจำตัว สำหรับบันทึกความดีความชอบหรือความผิดลงในสมุดประวัติทุกครั้ง การที่ให้ข้าราชการมีสมุดประจำตัวเป็นผลทำให้การทำความดีเป็นข้าราชการสะดวกขึ้น

¹กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 99.

สำหรับการบำเหน็จความชอบแก่ข้าราชการ เจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์กำหนดไว้ว่า ความอัตรการรับราชการกำหนดไว้วันละ 6 ชั่วโมง แต่ถ้าข้าราชการผู้ใดรับราชการเกินกว่าอัตราให้นับเวลา 6 ชั่วโมงเป็น 1 วัน เรียกเวลาย่าเหน็จ ข้าราชการที่จะได้รับบำเหน็จแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ข้าราชการชั้นผู้น้อยและผู้ใหญ่ ถ้าเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยจะได้ประโยชน์คือ ประการแรก ถ้าเป็นเสมียนพนักงานป่วยหรือลาเกินอนุญาต จะเอาเวลาย่าเหน็จมาใช้ในวันที่เกินได้ ไม่ต้องลดขั้นเงินเดือน ประการสุดท้าย การเพิ่มเงินเดือนหรือขึ้นเงินเดือนแล้วแต่สนามก็จะเห็นควร¹ ซึ่งการกำหนดเช่นนี้ทำให้ข้าราชการมีกำลังใจในการปฏิบัติงาน เพราะถ้าป่วยหรือลาติด ก็สามารถใช้เวลาว่างปฏิบัติงานชดเชยได้ แต่อย่างไรก็ตาม การพิจารณาความดีความชอบ ควรให้ตำแหน่งหัวหน้างาน มีสิทธิ์พิจารณาด้วย เพราะใกล้ชิดข้าราชการผู้อยู่ใต้บังคับบัญชามากกว่าสนามดี

ส่วนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่จะได้รับบำเหน็จความชอบนั้นคือ

ก. ข้าราชการตั้งแต่ชั้นปลัดกรมขึ้นไป ถ้าปีหนึ่งรับราชการตลอดเวลามีได้ลาราชการ และรักษาการในหน้าที่ด้วยความเรียบร้อยไม่มีความผิด ก็จะได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นตามอัตรา

ข. ถ้ามีความชอบเป็นพิเศษจะได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเงินเดือนหรือตำแหน่งหน้าที่ราชการ ตำแหน่งยศ แล้วแต่สนามก็จะเห็นควร

การจัดระเบียบราชการใหม่ดังที่กล่าวมาแล้ว ถือเป็นความก้าวหน้าขั้นหนึ่งของการบริหารราชการในกระทรวงเกษตร ทำให้ข้าราชการมาปฏิบัติงานตามเวลาที่กำหนดไว้ทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อย ซึ่งมีผลทำให้การทำงานเป็นระเบียบและคล่องตัวขึ้นกว่าเดิม

นอกจากนั้นเจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์ได้คิดย้ายสถานที่ทำการของกระทรวงเกษตร โดยได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าที่ทำการของกระทรวง

¹ กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 100

เกษกรเดี๋ยวนี้ คือที่วังพระองค์เจ้าประจิมสุวรรการ¹ บริเวณตึกโรงเรียนนายสิบ ถนนพระพิพิธคัมภีร์คองยักเยียดกันปฏิบัติการ หอระเบียนกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นที่เก็บต้นข้าวโหนด และหนังสือสำคัญอื่น ๆ ก็ใช้ตึกห้องพระโรงเก่า ซึ่งเจ้าพนักงานออกโฉนดก็คองออกโฉนดเพิ่มเติมทุกวัน ท่านเกรงว่าห้องพระโรงเก่าจะทานน้ำหนักหนังสือคองไปไม่ได้นาน ครั้นจะก่อสร้างเพิ่มเติมและตั้งหอระเบียนขึ้นใหม่ก็ทราบข่าวว่ากระทรวงกลาโหมคิดจะย้ายกรมทหารม้ารักษาพระองค์ออกมาถึงที่ทำการของกระทรวงเกษกรในไม่ช้า ท่านจึงขอพระราชดำริเรื่องสถานที่ว่าจะให้ย้ายหรือสร้างใหม่ เพื่อจะได้วางแบบแปลนในการก่อสร้าง แม้ว่าไม่มีเงินพอสร้างเสร็จในคราวเดียว ก็จะสร้างเป็นตอน ๆ อย่างที่กระทรวงนครบาลเคยคองเนนการมาก่อน

ความคิดของเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์นี้ไม่ปรากฏว่ามีพระราชหัตถเลขาตอบมาประการใด² ถึงแม้ว่าไม่ใช่ความคิดใหม่ แต่กล่าวได้ว่าการลดย้ายสถานที่ทำการของกระทรวงเกษกร เพราะต้องการใหม่ที่ทำการเป็นเอกเทศ มีสถานที่กว้างขวางพอสมควร ซึ่งจะทำให้สะดวกในการเก็บเอกสาร หนังสือสำคัญต่าง ๆ สามารถแยกเก็บเป็นหมวดหมู่ได้ตามต้องการ ทำให้สะดวกต่อการค้นหา และเป็นการสะดวกแก่เจ้าหน้าที่ในการปฏิบัติงานด้วย

¹พระองค์เจ้าประจิมสุวรรการ เป็นพระราชโอรสในกรมหมื่นนครงศ์หรือรัชซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2361 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเป็นพระองค์เจ้าประจิมสุวรรการใน พ.ศ. 2413 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2428

²กจข. ร. 6 กข. 1/11, ขอเรียนพระราชปฏิบัติเรื่องย้ายสถานที่ทำการของกระทรวงเกษกร (พ.ศ. 2454)

การบำรุงส่งเสริมการกสิกรรมและพาณิชยกรรม

นอกจากการจักราชการในกระทรวงเกษตร ซึ่งถือว่าเป็นพื้นฐานของการปรับปรุงการเกษตรแล้ว เจ้าพระยาวงษาอนุประพิศได้ส่งเสริมการกสิกรรมและพาณิชยกรรม โดยทำนุให้เหตุผลว่า การบำรุงการกสิกรรมและพาณิชยกรรมจะเกิดกำลังแก่ประเทศได้ในเบื้องต้น¹ สำหรับการส่งเสริมการกสิกรรมและพาณิชยกรรมในสมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตร จะได้พิจารณาในหัวข้อต่อไปนี้

- ก. การบำรุงส่งเสริมการทำนา
- ข. การบำรุงส่งเสริมการเลี้ยงไหม การปลูกฝ้าย
- ค. การแต่งตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลต่าง ๆ
- ง. การเผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการ

ก. การบำรุงส่งเสริมการทำนา เนื่องจากในระยะที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพิศเข้ามาบริหารงานในกระทรวงเกษตร เป็นระยะที่ชาวนากำลังมีปัญหามาก และเพื่อให้เข้าใจแนวความคิด นโยบาย ผลงานของท่านที่มีต่อชาวนา ผู้เขียนจะแบ่งขอบเขตการศึกษาครั้งนี้คือ

1. สภาพของชาวนาในตอนปลายรัชกาลที่ 5 และตอนต้นรัชกาลที่ 6
2. แนวความคิดและแนวนโยบายในการช่วยเหลือชาวนา
3. การชลประทาน

1. สภาพของชาวนาในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะพิจารณาดังปัจจัยที่ทำให้ชาวนายากจนคือ

¹ กจข. ร.6 กษ. 1/6, แบบโมแรนคำที่จะแก้ไขการทำนาที่เสื่อมทรามให้เจริญขึ้น.

1.1 ปัญหาภัยธรรมชาติ ได้แก่ ฝนแล้ง น้ำท่วม ทำให้ชาวนาทำนา
ไม่ได้ผล ไม่มีพันธุ์ข้าวปลูก ไม้ที่ข้าวจะบริโภคนั้น ซึ่งเกิดขึ้นทั่วไปแทบทุกเขตผล ดังที่เจ้าพระยา
วงษาประสิทธิ์ได้รายงานสภาพของชาวนาที่ได้พบขณะออกตรวจการเพาะปลูกบริเวณเขตผล
กรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครสวรรค์ มณฑลนครไชยศรี มณฑลปราจีนบุรี เมื่อ
พ.ศ. 2454 ต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

. . . ราษฎรชาวนาที่มีความแค้นเคืองด้วยเสียบ้างอาหารมากทั่วไปทุกเขตผลที่
ตรวจนา เพราะเหตุว่ามีที่แล้งการห่านอย่างดีที่สุดโดยดลไม่เกินกว่าปานกลาง
แต่ผลที่ได้ต่ำกว่าไม่ไคเลยก็มีมาก เหตุฉะนั้นจึงพากันขาดข้าวปลูกปลูกผัก และ
ไม่มีอาหารบริโภคทั่วไป ต้องเที่ยวเปี้ยกแว้งขอยืมกันกินก็ไม่ไคพอเพราะหมก
ทุนเสียแทบทั่วไป . . .¹

จากรายงานของเจ้าพระยาวงษาประสิทธิ์แสดงให้เห็นถึงความเดือดร้อนที่เกิด
จากการทำนาไม่ได้ผล ทำให้เกิดทุกข์ภัยทั่วไป บางแห่งเช่นที่ เมืองชัยบุรีซึ่งเป็น
เมืองที่ทำนาได้ผลดีแห่งหนึ่ง ชาวนามีความอดอยากมากถึงกับขอยืมเงินรัฐบาลไปลงทุน
ในการทำนา² นอกจากนั้นการที่ระบบชลประทานไม่ไคพอ ยังไม่มีการท่อน้ำเข้าน้ำสำหรับ
การเพาะปลูกที่จะบังคับน้ำได้ จึงทำให้ผลผลิตในปีที่ประสบภัยธรรมชาติต่ำกว่า ซึ่งปรากฏ
ว่าตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 - 2455 ชาวเสียหายด้วยความแห้งแล้งและน้ำท่วมรวมทั้งสัตว์
ทำอันตรายด้วยประมาณ 15 - 20 % ซึ่งผลผลิตในปีนี้จะต่ำกว่าปีก่อน ๆ ดังตาราง
ข้างล่างนี้

¹ กจ. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก หน้า 13/446, รายงานเสนาบดี
ออกไปตรวจการทำนาในเขตต่าง ๆ (ร.ศ. 130).

² กจ. ร. 5 กษ. 3.1/12, ชาวนาจะกู้เงินรัฐบาลและความคิดที่จะบำรุงนา
(ร.ศ. 128).

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบจำนวนนาที่ทำกับผลผลิตข้าวไร่ ทั้งแต่ พ.ศ. 2449 - 2455

พ.ศ.	เนื้อที่ไร่	เฉลี่ยได้เมล็ดข้าวไร่ละกิโลกรัม
2449	7,842,864	6.81
2450	7,677,965	6.81
2451	5,992,803	6.81
2452	7,442,394	5.89
2453	6,446,240	5.89
2454	6,046,240	5.89
2455	5,833,395	6.81 ¹

1.2 รัฐบาลขึ้นภาษีอากรต่าง ๆ เช่น อากรค่านา 300 % (นาฟางลอยจากสิ่งเพื่อถึงห้าสิ่ง นาถูกโคจากหนึ่งสิ่งถึงหนึ่งบาท) ค่ารูปพรรณโลกกระบือ 800 % (เดิม 2 สิ่ง เป็น 4 บาท) การเก็บภาษีเรือเพิ่มขึ้น² การเก็บภาษีจับสัตว์น้ำตามห้วงน้ำต่าง ๆ ทำให้ชาวนาไม่สามารถจับปลาตามห้วงน้ำเหล่านั้นมาบริโภคได้ เพราะรัฐบาลได้ให้คนอื่นผูกขาดการจับสัตว์น้ำในห้วงน้ำต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในที่ดินของชาวนา ทำให้ชาวนาลงทุนซื้อเครื่องมือจับสัตว์น้ำมาแล้วเสียเงินไปโดยไร้ประโยชน์ เพราะไม่มีสิทธิ์ที่จะจับ และการให้คนอื่นผูกขาดทำให้หน้าของชาวนาเสียหายด้วย เพราะคนที่ผูกขาดจับปลาไม่คุ้มผลประโยชน์ของตนเอง โดยไม่คำนึงถึงความเสียหายของชาวนา เช่น วิกน้ำในหนองให้แห้งเพื่อจับปลาได้ง่าย ในขณะที่ชาวนายังต้องกรน้ำไว้สำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าว หรือเจาะ

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้น 13/631, มีสเตอร์มีโฮขอทราบจำนวนเนื้อที่ปลูกข้าวเปลือกแต่เดือนกันยายนกับจำนวนข้าวที่เกี่ยวแล้ว.

² กจช. ร. 6 กษ. 1/6, แบบโมแรนค่าที่จะแก้ไขการทำงานที่เสื่อมทรามให้เจริญขึ้น.

ช่องทางในที่ต่าง ๆ ไว้เพื่อให้น้ำไหลออก หรือสำหรับน้ำเรือเข้าไปบรรทุกปลา เมื่อทิ้งไว้หลาย ๆ ปี น้ำก็คั่งเซาะกว้างออกจนกลายเป็นลำน้ำใหญ่ พอถึงฤดูหนาวเมื่อน้ำป่าไหลหลากลงมา ชาวนาพึงไถหว่านค้ำกล้า คันข้าวยังไม่สูงพอ น้ำท่วมก็ถูกทำลายเสียแต่ระยะแรก จึงไม่สามารถปักดำได้¹

นอกจากนั้นรัฐบาลยังได้เก็บเงินค่าธรรมเนียมการอื่น ทำให้ชาวนาเดือดร้อนมากยิ่งขึ้น เพราะเป็นระยะที่ประสมภพธรรมชาติทำนาไม่ได้ผล ราคาข้าวตกต่ำกว่าแต่ก่อน ข้าวยังถูกพ่อค้าคนกลางกตกราคาข้าว ซึ่งชาวนาจำเป็นต้องขายเพื่อเอาเงินไปใช้แก่เจ้าพนักงานและเจ้าหน้าที่

1.3 การเล่นการพนันทำให้ชาวนายากจน ในระยะที่เศรษฐกิจการค้าข้าวตกต่ำ การพนันเป็นปัญหาสำคัญที่ช่วยซ้ำเติมชาวนาให้ยากจนมากขึ้น ดังที่เจ้าพระยาวงษ์านุประพัทธ์ไกรรรมังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ว่า

. . . การที่ราษฎรพากันยากจนซัดสนมากขึ้นทุกทีนอกจากทำนาไม่ได้ผลเต็มภาคภูมิแล้วเมื่อได้สืบดูการทำมาหากินแล้วรายได้รายจ่ายของราษฎรแล้ว คงได้ความว่าเนื่องมาจากการ เล่นการพนันแล้วรายจ่ายพุ่มพ่ายมากเกินไป การพนันเช่นถั่ว ไปถึงแม้ว่าตามหัวเมืองมณฑลเล็กหมุดแล้วก็จริงอยู่ แต่ในหัวเมืองใดมีเรือเมล์และรถไฟเกิดขึ้นก็ติดอยู่กับกรุงเทพฯ ไต่แล้ว ราษฎรบ้านนอกก็พากันเข้ามาเล่นกันแทบทั่วไป โชคเคราะห์นั้นในเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการ ซึ่งเป็นเวลาที่เขายากหนากุแวงราษฎรชาวบ้านตั้งบ่อนกันเล่นการพนัน เช่น การเล่นชนไก่ กัดปลา แลพุงเรือ ราษฎรโคเสียกันอย่างน้อยคนละ 3 บาท 4 บาท อย่างมากคนหนึ่งถึง 10 บาท 3 คำดังก็มี . . .²

¹ กจช. ร. 6 กษ. 1/6, เรื่องเดียวกัน.

² กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พัม 13/446, รายงานเสนาบดีไปตรวจการทำนาในมณฑลต่าง ๆ (ร.ศ. 130).

1.4 การเกณฑ์ชายฉกรรจ์รับราชการทหาร ตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2448 ทำให้ชวานามีหนี้สินเพิ่มขึ้น เพราะชวานาที่มีอายุตั้งแต่ 25 ถึง 30 ปี เกษดุกเกณฑ์เข้ารับราชการด้วย ซึ่งส่วนใหญ่มีครอบครัวและมีบุตรแล้ว ทำให้เป็นภาระของมารดาในการเลี้ยงดูบุตร จะทิ้งบุตรไปหากินก็ไม่ได้จึงจำเป็นต้องเกี่ยวกู้ยืมคนอื่นมากินมาเลี้ยงดูบุตร หรือถ้ามีโคกระบืออยู่ก็ไม่สามารถคุ้มครองโคกระบือของตนเองได้ เพราะกลัวโจรผู้ร้ายลักพาหรือไม่ก็ขายเสียในราคาถูกเพราะกลัวว่าจะรักษาไว้ไม่ได้ บางครอบครัวถ้ามีนาเป็นของตนเองก็อาจเอาไปขายหรือจำนำเสีย¹

1.5 รัฐบาลได้เปลี่ยนมาตรฐานจากเงินเป็นทองคำ ทำให้ค่าเงินบาทลดลง ซึ่งความเดือดร้อนตกอยู่กับชวานา ดังปรากฏในแม่ไมแรนคำของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ว่า

รัฐบาลได้เปลี่ยนมาตรฐานเงินเป็นทอง การเปลี่ยนมาตรฐานเงินเป็นทองเช่นนี้ ถึงจะระวังให้ดีสักเพียงใด ในชั้นต้นความเสียหายนั้นก็ย่อมจะมีแก่ชนบางจำพวก แต่ผู้ที่ต้องรับความเสียหายอันนี้ ชวานาได้รับมากกว่าผู้อื่น เพราะอาหารการกินที่เป็นของเกิดขึ้นในบ้านเมืองเอง ก็จำเป็นต้องใช้บริโภคนั้นก็แพงขึ้นกว่าแต่ก่อนทุกอย่าง แลชวานาที่ต้องใช้ลูกจ้างเป็นกำลังคายนั้นค่าจ้างก็ขึ้นราคาแต่ราคาเขาที่ขายนั้นก็กลับขายได้เงินน้อยกว่าที่เคยขายได้เมื่อก่อนรัฐบาลขึ้นภาษีอากรแลเปลี่ยนมาตรฐานเงิน²

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. ร. 6 กษ. 1/4, แม่ไมแรนคำอนโคเมสติก อิคคอนนอมิ.

² กจช. ร. 6 กษ. 1/6, แม่ไมแรนคำที่จะแก้ไขการห่านาที่เสื่อมทรามให้กลับเจริญขึ้น.

1.6 โคโรนเปสซึ่งเป็นกำลังอันสำคัญของชาวนาเกิดโรคคอกคือ ซึ่งโรคที่สำคัญที่สุดที่ทำให้สัตว์พาหนะล้มตายเป็นโรครินเคอเปส¹ (Rinderpest) มากกว่า 80 ใน 100 หรือสัตว์พาหนะล้มตายไม่น้อยกว่า 200,000 ตัวทุกปี² ดังที่นายแพทย์ เอช. อัดัมเซน (Dr. Adamsen) กล่าวไว้ว่า ". . . โจรผู้ร้ายมีมากคอยปล้นแลที่ซึ่งนั้น ก็ยังไม่ร้ายแรงเท่ากระบือเป็นโรคล้มตายเช่นนี้ . . ."³ นอกจากนั้นจากรายงานของชาวนาในเมืองเพชรบุรีกล่าวว่าเมื่อ พ.ศ. 2453 โรคที่เกิดกับโคมีหลายชนิด ได้แก่ โรคคอกคอก โรคไข้ชา โรคคอกและคางขวม โรคกลีบเน่าปากเปื่อย โรคลงท้อง เป็นต้น⁴

สาเหตุของการเกิดโรคแก่สัตว์พาหนะ เจ้าพระยาวางษาอุปราชกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า โคโรนเปสในทุ่งคลองแสนแสบและคลองประเวศล้มตาย เพราะเป็นโรคทำเน่าเปื่อยและท้องขึ้น เนื่องจากการคร่ากวักทำงานหนัก ซ้ำยังตากแดดตากฝนไม่ได้รับการบำรุง ทั้งนี้ย่อมแสดงว่าชาวนายังไม่รู้จักถนอมสัตว์ คือให้กินอาหารไม่พอ นอนไม่พอ บริโภคน้ำที่ไม่สะอาด ซึ่งถ้าโคโรนเปสบริโภคน้ำที่สะอาดแล้วจะเป็นโรคน้อยลง⁵

¹โรครินเคอเปส (Rinderpest) เป็นโรคที่ร้ายแรงเกิดกับสัตว์พาหนะประมาณเดือน 3 - 4 (มิถุนายน - กรกฎาคม) เป็นโรคที่รักษาได้ยาก เช่น โรคไข้ชา ชาวนาส่วนใหญ่ใช้วิธีรักษาตามแบบเก่า คือใช้น้ำเกลือต้มให้สุกแล้วพ่นหรือไม่ก็ใช้น้ำมันและปูนเสกพ่น สำหรับวิธีการรักษาที่ถูกต้องของโรคนี้คือ การฉีดวัคซีนโดยการเอาเลือดโคโรนเปสที่ล้มตายฉีดเข้าในโคโรนเปสที่ไม่เป็นโรคมืด 2 ครั้ง โดยสามารถป้องกันโรคนี้ได้ตลอดปี

²กจช. ร. 5 กษ. 7/4, เรื่องยสมสัตว์ (ร.ศ. 124 - 129).

³กจช. ร. 5 กษ. 3.1/12, รายงานการประชุมชาวนาในทุ่งหลวงคลองวังสิต (ร.ศ. 128).

⁴กจช. ร. 5 กษ. 7/4, เรื่องเดียวกัน.

⁵กจช. ร. 5 กษ. 1/14, เสนาบดีตรวจการเพาะปลูก (ร.ศ. 128).

การที่สัตว์พาหนะล้มตายเช่นนี้ ทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตลดน้อยลง เพราะขาดแคลนแรงงาน โดยปกติกระปือตัวหนึ่งมีความสามารถในการทำงานในวันหนึ่งได้ราว 5 ชั่วโมงครึ่ง ซึ่งในเวลาดังกล่าวจะไถนาได้ 1 ไร่เป็นอย่างสูง จะเห็นได้ว่าความสามารถของกระปือในการทำนาไม่สูงนัก ถ้ามีนาจำนวนมากต้องใช้กระปือหลายตัวในการทำนาคราวเดียวกัน เช่น ถ้านา 50 ไร่ จะใช้กระปือตัวเดียวไถจะต้องใช้เวลานาน 50 วัน นับว่าเป็นการใช้เวลามาก อีกประการหนึ่งความสามารถในการนวดข้าวที่ใช้แรงงานสัตว์เหล่านี้ก็ลดน้อยลง เพราะโดยทั่วไปกระปือ 5 ตัว นวดข้าวเปลือกได้ 20 ถัง จะใช้เวลา $11\frac{1}{2}$ ชั่วโมง เมื่อชาวนามีโคกระปือลดน้อยลง ประสิทธิภาพในการนวดข้าวก็ลดน้อยลงด้วย¹

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ความเดือดร้อนของชาวนาเกิดขึ้นเนื่องจากปัญหาภัยธรรมชาติ การขึ้นอากระคานา ภาษีอากร การเกณฑ์พลเมืองเข้ารับราชการทหาร การเปลี่ยนใช้มาตราเงินเป็นทอง แต่ถ้าจะเปรียบเทียบการเก็บภาษีอากรและอากระคานากับอัตราที่นานาประเทศเก็บอยู่แล้วนั้นนับว่าค่ากว่ามาก เว้นแต่การแก้ไขเปลี่ยนแปลงที่ผ่านมายัง เอิญมาจักขึ้นประจวบกับเวลาที่นำฝนต้นข้าวไม่บริบูรณ์ ซึ่งการเปลี่ยนใช้มาตราเงินเป็นทองนี้ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลง ถึงอย่างไรก็ดีในขั้นต้นราษฎรชาวนาจะต้องเดือดร้อนมากกว่าผู้อื่น เพราะเวลาที่จำหน่ายพืชผลได้นั้น ได้รับเงินน้อยกว่าที่เคยรับมาแต่ก่อน²

เนื่องจากชาวนามีสภาพยากจน ทำให้ชาวนาในบางท้องถิ่นเช่นชาวนาในตำบลคลองที่ 1 เมืองชัยภูมิจำนวน 36 ราย ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า การทำนาเมื่อปี พ.ศ. 2450 ไม่ได้ผลเพราะน้ำท่วมทำให้ต้นข้าวเสียหาย จึงไม่มีอาหารจะบริโภค ไม่มีเงินจะเสียค่าเสนา ค่าเช่านาก็ไม่มีจะให้

¹ทวีศิลป์ สืบวัณณะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว" (พ.ศ. 2411 - 2475) (วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 164.

²กจร. ร. 6 กษ. 1/4, แมมโมแรนคำ ออนโคเมสติก อิดคอนนอมิ.

เจ้าของนาก็ฟ้องร้องวิโคกรรมือของพวกลูกนา ทำให้ชาวนาเดือดร้อน จึงชอกุเงินรัฐบาลไปใช้เป็นทุนทำนาเลี้ยงชีพต่อไปในอัตราคนละ 20 - 200 บาท รวมจำนวนเงินทั้งหมดที่ชอกุครั้งนี้ 2,510 บาท โดยขอทำทัณฑ์บนไว้¹

สำหรับเรื่องที่ชาวนาชอกุเงินนี้ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ในฐานะเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการได้ปรึกษากับมิสเวสต์เอนการ์ด (Mr. Westengard) ผู้แทนที่ปรึกษาราชการทั่วไป ซึ่งมีสเวสต์เอนการ์ดเห็นว่ารัฐบาลควรให้ชาวนาชอกุเงินไปทำทุนตามสมควร และมิสเวสต์เอนการ์ดได้มีจดหมายกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ขออนุญาตให้มิสเวสต์เอนการ์ด (Mr. Vacher) ที่ปรึกษาราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน ทำบันทึกเกี่ยวกับการตั้งธนาคารสำหรับการเพาะปลูกในประเทศอียิปต์ให้ดูเป็นตัวอย่าง ซึ่งเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์พิจารณาแล้วเห็นว่าลักษณะของชาวนาในอียิปต์ และชาวนาไทยผิดกัน คือชาวนาอียิปต์มีหนี้สินมากจึงต้องการทุนรอนมาก และในอียิปต์สภาพพื้นดินไม่อุดมสมบูรณ์ แต่มีการท่อน้ำขึ้นมาสำหรับการเพาะปลูกที่แน่นอน ผิดกับการทำนาของไทยซึ่งขึ้นกับธรรมชาติอย่างเคียว จึงหวังผลแน่นอนไม่ได้ ถ้าให้ชาวนาชอกุเงินไปลงทุน จึงหวังไม่ได้ว่าจะได้คืนหรือไม่ ท่านเห็นว่าภาระเรื่องทุนควรจะเป็นของชาวนาเอง คือในขณะที่ท่านได้ผลชาวนาที่ควรจะได้บอมนไว้เป็นทุนในปีที่ท่านทำไม่ได้ผล เพราะการทำนาไม่ได้ผลสำหรับชาวนาไทยมักเกิดขึ้นเสมอ ซึ่งชาวนาจะต้องรู้และเตรียมทุนรอนไว้เอง อีกประเด็นหนึ่งนิสัยชาวนาไทยตามที่ท่านพบเห็นปรากฏว่ามีนิสัยสุรุ่ยสุร่ายและชอบเล่นการพนัน จึงเห็นว่าไม่ควรให้ชาวนาชอกุเงินไปทำทุนเพราะบางที่จะเกิดความยุ่งยากขึ้น เช่นเกี่ยวกับธนาคารการเกษตราธิการในอียิปต์ซึ่งไม่ว่าจะควบคุมให้ชาวนาชอกุเงินไปในทางที่เกิดประโยชน์ได้ทั่วถึง และธนาคารมีลูกหนี้ที่ไม่สามารถชำระหนี้ได้เป็นจำนวนมาก²

¹ กจช. ร. 5 กษ. 3.1/12, ชาวนาจะชอกุเงินหลวงและความคิดจะบำรุงนา (ร.ศ. 128).

² กจช. ร. 6 ก. 1/63, Report on the Co-Operative Movement in Siam.

สำหรับความเห็นในการตั้งธนาคารนั้น ท่านเห็นว่าควรตั้งเหมือนกันแต่ควร เป็นธนาคารสำหรับ ฝากเงินเพื่อให้ชาวนารูจักประหยัด¹ ซึ่งกล่าวไว้ว่าการที่ท่านไม่สนับสนุนให้มีการตั้งธนาคาร เพราะคิดว่ายังไม่จำเป็นสำหรับชาวนา และได้เห็นความล้มเหลวของกิจการธนาคารในอดีต จึงไม่อยากให้ตั้งขึ้นในระยะนั้น

2. แนวความคิดและนโยบายในการช่วยเหลือชาวนา จากการที่เจ้าพระยา วังษาณุประพัทธ์ได้ไปเห็นสภาพที่แท้จริงของชาวนา ทำให้ท่านทราบว่าจากรายงานของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง เกี่ยวกับสภาพของชาวนาทั่วไปนั้นไม่เป็นความจริง ซึ่งเจ้าหน้าที่มักจะ รายงานแต่สิ่งที่ดี ดังคำกราบบังคมทูลของท่านต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า ". . . เมื่อไปหยุดถามที่ปากคลองหัวไผ่เขตตลิ่งชัน เก้า ถึงน้ำฝนต้นเข้าแลเสียบียง อาหารของราษฎรในเวลาี้ อ่าเออก็ชี้แจงว่าน้ำก็เข้าทุ่งต้นกล้าต้นข้างอกลาม การทำนา ปีที่แล้วก็บริบูรณ์ แต่จากสภาพเป็นจริงเข้าในนาทีเดียวแห่ง เพราะฝนแล้งจัก . . ." ² จากสภาพของชาวนาที่เจ้าพระยา วังษาณุประพัทธ์พบเห็น ทำให้เจ้าพระยา วังษาณุประพัทธ์ เสนอความคิดเพื่อให้รัฐบาลอุดหนุนชาวนา ดังต่อไปนี้คือ

✓ ประการแรก การลดอัตราค่านาและภาษีอากรให้พอควรแก่กำลังที่ชาวนาจะเสียได้ ซึ่งค่านานั้นถ้าเก็บตามอัตราเดิม³ จะทำให้ชาวนามีความนิยมและทำนามากขึ้น เมื่อชาวนา

¹ กจข. ร. 5 กษ. 3.1/12, ชาวนาจะถูกเงินหลวงและความคิดจะบำรุงนา (ร.ศ. 128)

² กจข. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/446, รายงานเสนาบดีไปตรวจ การทำนาในเขตตลิ่งชัน (ร.ศ. 130)

³ อัตราค่านาเดิมเก็บไร่ละสี่สิ่งเฟื้อง และสิ่งหนึ่ง ต่อมา พ.ศ. 2448 แบ่งที่นา เป็นนาคูโค นาฟางลอย และที่หวงห้าม นาคูโคเก็บตามเนื้อที่ในโนนศคราจออง ซึ่งใน พ.ศ. 2452 เก็บค่านาเป็นสตางค์ คือ นาเอกเก็บไร่ละ 1 บาท นาโทเก็บไร่ละ 80 สตางค์ ส่วน นาฟางลอยคงรังวัดเก็บค่านาตามเนื้อที่ที่ท่านาได้ผล ซึ่งจะเก็บสูงกว่านาคูโค 1/4 คือ นาเอกเก็บไร่ละ 1.20 บาท นาโทเก็บไร่ละ 1 บาท ที่ดินหวงห้ามทุ่งเอกเก็บไร่ละ 12 สตางค์ ทุ่งโทเก็บไร่ละ 10 สตางค์ เป็นต้น

ตั้งตัวได้แล้วจึงค่อยเก็บค่านาทวีขึ้น เมื่อรัฐบาลเก็บค่านาตามอัตราและวิธีเดิมแล้ว คงจะมีผู้ทำนามากขึ้นในเวลานี้ ผลประโยชน์ของแผ่นดินที่จะได้มาในทางเก็บค่านานั้นในไม่ช้าอย่างใดก็คงจะเก็บได้จำนวนเท่ากับที่เก็บได้ชุกอยู่ในเวลานี้

เงินค่านา ค่าราชการ ค่าภาษีอากร ควรเก็บในเวลาที่ยาชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวได้แล้ว คือ เดือน 3 เดือน 4 (มิถุนายน - กรกฎาคม) ไม่ควรเก็บล่าไปถึงเดือน 6 เดือน 7 (กันยายน - ตุลาคม) เพราะเป็นเวลาที่ชาวนาไม่มีเงินและเป็นเวลาที่ลงมือทำนา เมื่อไม่มีเงินมาเสียค่านาทำให้ถูกคุมขัง การเก็บค่านานั้นนาทางลอยให้เก็บแต่ในส่วนที่ชาวนาเก็บเกี่ยวผลได้จริง ส่วนนาที่ราษฎรไถนสร้างหรือหักร้างดางพงใหม่ ควรงดเว้นไม่เก็บล่าเสนา 3 ปี¹

ประการที่สอง เกี่ยวกับพระราชพิธีจรทพระนังคัลแรกนาขวัญนั้นถึงแม้ว่าได้สั่งให้เลิกแล้ว แต่เจ้าพระยาวงษาอนุประพิทักษ์เห็นว่าชาวนาโดยมากยังไม่ทราบและไม่เข้าใจว่า รัฐบาลอนุญาตให้ลงมือทำนาได้ตามฤดูกาลที่ชาวนาเห็นว่าควรจะลงมือทำได้ ไม่ต้องคอยให้รัฐบาลแรกนาก่อน ซึ่งราษฎรส่วนใหญ่ไม่กล้าลงมือทำนาก่อนที่ได้แรกนาหลวง เพราะกลัวจะถูกลงโทษ การทำนาจึงล่าช้า และเมื่อลงมือทำน้ำก็ท่วม เฉพาะฉะนั้นควรชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจเรื่องนี้ทั่วกัน²

ประการที่สาม เกี่ยวกับสัตว์พาหนะโคกระบือที่รัฐบาลควรหาโคกระบือที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บให้ราษฎรชาวนาซื้อได้ในราคาสมควรก่อนลงมือทำนาทุกครั้ง และควรแนะนำให้รู้จักเลี้ยงดูรักษาถนอมแรงสัตว์ในเวลาที่ใช้งานด้วย³ ซึ่งเป็นทางป้องกันไม่ให้

¹ กจช. ร. 6 ค. 15/5, เรื่องเมอซีเออร์ คอนแล็ค ชาวเบลเยี่ยมขอตั้ง
แมงกรับจำนำชาวนาในสยาม (พ.ศ. 2454 - 2455).

² กจช. ร. 6 กษ. 1/6, แมมโมแรนคำที่จะแก้ไขการทำนาที่เสื่อมทรามให้
เจริญขึ้น.

³ เรื่องเดียวกัน.

โคกระบือล้มตายได้ง่าย อีกอย่างหนึ่งรัฐบาลควรจะมีบังคับให้ราษฎรทำรูปพรรณโคกระบือที่มีอายุพอจะใช้งานได้แล้ว เพื่อจะทำให้การลักโคกระบือเบาบางลง¹ และควรส่งเสริมให้มีเครื่องจักรใช้ในการทำนา เช่น เครื่องไถที่สามารถใช้ไถดินแข็งได้ตั้งแต่เดือน 3 - 4 ให้มีเครื่องนวดข้าว ทั้งนี้เพื่อช่วยกำจัดสัตว์พาหนะโคกระบือ²

ประการที่สี่ เกี่ยวกับเรื่องลูกจ้าง โดยอาศัยแรงงานพวกสาวจากมณฑลอุดร ซึ่งการใช้แรงงานพวกนี้มีปัญหาเพราะไม่มีระเบียบหรือแบบแผนอันดีทั้งฝ่ายผู้จ้างและลูกจ้าง ทำให้ไม่ได้รับประโยชน์ที่ควรจะได้รับทั้งสองฝ่าย การที่ผู้จ้างเสียผลประโยชน์เพราะลูกจ้างหลบหนีไปเสียในขณะที่ยังทำนาก็ยังไม่แล้วเสร็จ เจ้าของนาไม่รู้จักไปฟ้องร้องต่อผู้ใด เพราะวิธีที่ว่าจ้างกันนั้นไม่มีหลักฐานอันใด ส่วนสาเหตุที่ลูกจ้างหนีไปเพราะมีผู้อื่นมาขึ้นค่าจ้างให้มากกว่าที่จ้างอยู่เดิม ส่วนลูกจ้างที่ได้รับผลประโยชน์น้อยก็มีเหมือนกันคือเมื่อคราวที่ทำนาไม่ได้ผลบริบูรณ์ นายจ้างมักจะลดหย่อนค่าจ้างตามอำเภอใจ ลูกจ้างไม่กล้าฟ้องร้องได้ ผู้ที่ทำนาซึ่งอาศัยลูกจ้างเมื่อไม่มีลูกจ้างก็ทำนาไม่ได้ เพราะฉะนั้นรัฐบาลควรวางระเบียบเรื่องลูกจ้างไว้ ซึ่งการจัดเช่นนี้ในพม่าก็ได้จัดเช่นเดียวกัน โดยให้พวกพม่าฝ่ายเหนือซึ่งยากจนลงมาทำงานในพม่าฝ่ายใต้³

นอกจากนั้นรัฐบาลควรประกาศใช้มาตรการซึ่งทวงวิถีให้เป็นระเบียบเดียวกันทั่วราชอาณาจักร เพื่อป้องกันไม่ให้พ่อค้าคนกลางโกงชาวนา ควรผ่อนผันการเกณฑ์ทหารหรือยกเว้นชายฉกรรจ์ชาวนาที่มีอายุ 25 ถึง 30 ปี ที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ควรปิดคั้นลำน้ำลำคลองและคูนาในที่ต่าง ๆ เพื่อมิให้น้ำไหลบ่าท่วมคันข้าวซึ่งอยู่ในที่ลุ่ม⁴ ควรให้มี

¹ กจช. ร. 5 กษ. 3.1/12, ชาวนาจะถูกเงินหลวงและความคิดจะบำรุงนา (ร.ศ. 128).

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ กจช. ร. 5 กษ. 1/14, เสนาบดีตรวจการเพาะปลูก (ร.ศ. 128).

ไว้และสวนทดลองขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ เพื่อทดลองปลูกพืชที่เหมาะสมกับท้องถิ่นนั้น ๆ และแจกจ่ายให้แก่ราษฎร เช่น ยาสูบ ฝ้าย มะพร้าว ยางพารา สำหรับการพินันันรัฐบาลควรเลิกโดยเร็วที่สุด โดยเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ให้เหตุผลว่า ถึงแม้ว่าการยกเลิกจะทำให้รายได้ของรัฐบาลขาดไปส่วนหนึ่ง แต่อย่างช้าภายใน 5 ปี ผลประโยชน์ของแผ่นดินจะกลับเจริญขึ้นอย่างเต็ม¹ ซึ่งความคิดเห็นนี้สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงเห็นด้วยที่จะให้เลิกการพินันันโดยกล่าวว่า "ความยากจนของชาวนาไม่ได้เป็นเพราะเหตุอื่นยิ่งกว่า ขอมเล่นเบี้ยและแทงหวย หากำไรได้เท่าไรเล่นหมด"²

ข้อเสนอเพื่อช่วยเหลือชาวนาของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์นี้ได้นำเข้าที่ประชุมเสนาบดีหลายครั้ง ปรากฏว่าที่ประชุมเห็นว่าประเด็นสำคัญที่ควรช่วยเหลือชาวนาคือ การจัดการป้องกันโรคโคโรกระบือ การมีพระราชบัญญัติเครื่องวัดชั่งตวง³ การที่รัฐบาลไม่สามารถปฏิบัติตามข้อเสนอของท่านได้ทั้งหมด อาจเป็นเพราะว่ามีงบประมาณจำกัด และข้อเสนอบางข้อยังทำไม่ได้ในขณะนั้น หรืออาจจะทำให้กระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจของประเทศ อย่างไรก็ตามแนวความคิดของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์นี้ รัฐบาลได้นำมาเป็นแนวนโยบายในการช่วยเหลือชาวนาสมัยต่อมา แสดงว่าข้อเสนอของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์เป็นข้อเสนอที่ดี ช่วยชี้ให้เห็นถึงสภาพที่แท้จริงของชาวนา

นอกจากการเสนอความคิดเพื่อให้รัฐบาลช่วยเหลือชาวนาแล้ว เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ยังได้กำหนดแนวนโยบายในการส่งเสริมการทำนาครั้งนี้คือ ให้มีการประชุมชาวนา

¹ กจช. ร. 6 กษ. 1/6, จัดการบำรุงนากับขอมคลองขอยในทุ่งหลวง

(พ.ศ. 2453 - 2454)

² กจช. ร. 6 ค. 15/5, เมอซีเออร์ คอนเลต์ ชาวเบลเยียม ขอตั้งแบงก์รับจ่านำในกรุงสยาม.

³ กจช. ร. 5 กษ. 3.1/12, ชาวนาจะถูกเงินหลวงและความกิดจะบำรุงนา (ร.ศ. 128).

การจัดให้มีงานแสดงกลีกรรรมและพาณิชยกรรม การแจกพันธุ์ข้าวคาโรไลนาไปทดลองตาม
มณฑลต่าง ๆ และการแยกชาตข้าว ซึ่งจะแบ่งแยกศึกษาเป็นประเด็นดังนี้

2.1 การประชุมชาวนา พ.ศ. 2452 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เป็น
ผู้ริเริ่มให้มีการประชุมชาวนาขึ้นเป็นครั้งแรกที่ทุ่งหลวงคลองรังสิต เพื่อรับฟังความคิดเห็น
ของชาวนา โดยมีพระยาศรีสุนทรโวหารปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการเป็นประธานในที่
ประชุม รวมทั้งบุคคลที่เป็นชาวนาและเจ้าของนา เช่น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนคิธร
อัครมเทศ หม่อมเจ้าสง่างาม นายคี่ นายเสงี่ยม และนายคง เป็นต้น วัตถุประสงค์
ของการประชุมคือ ควรปรับปรุงทุ่งหลวงคลองรังสิตในเวลานี้หรือไม่ และควรปรับปรุงด้วย
วิธีใด¹ ซึ่งจากรายงานของการประชุมครั้งนี้พอสรุปได้ว่า ควรปรับปรุงทุ่งหลวงคลองรังสิต
โดยเร็ว สำหรับประเด็นสำคัญที่รัฐบาลควรปรับปรุงคือ

- การจักเรื่องการชลประทาน
- การเลิกการพนัน
- การลดค่าเสนา
- การป้องกันโรคระบาดสัตว์พาหะ
- การมีข้อบังคับและพระราชบัญญัติเรื่องลูกจ้างทำนา
- การส่งเสริมให้ใช้เครื่องจักรไถนา
- การป้องกันสัตว์ไม่ให้ทำอันตรายต้นข้าว
- การตั้งข้าหลวงเกษตราธิการเพื่อตรวจการเพาะปลูก
- การมีน้ำจืดเพื่อมาล้างที่นาให้หายเปรี้ยว
- การระงับโจรผู้ร้าย²

¹ กจช. ฆ. 5 กษ. 3.1/12, หนังสือรายงานการประชุมชาวนาในทุ่งหลวง
คลองรังสิต. (ร.ศ. 128).

² เรื่องเดียวกัน.

ถึงแม้ว่าการประชุมชาวนาครั้งแรก ตัวแทนที่เข้าร่วมประชุมจำนวน 35 คน ล้วนเป็นเจ้านายผู้มีบรรดาศักดิ์ และเจ้าของนาที่ร่ำรวย แต่ข้อเสนอของที่ประชุมที่เสนอให้รัฐบาลจัดเพื่อบำรุงการทํานานั้นเป็นข้อเสนอที่ดี ทำให้รัฐบาลทราบถึงความยากลำบากและความต้องการที่แท้จริงของชาวนา ซึ่งสามารถใช้ข้อเสนอนี้เป็นแนวทางในการวางนโยบายทางการเกษตร และช่วยเหลือชาวนาได้ ซึ่งในระยะต่อมารัฐบาลก็ได้ดำเนินการตามข้อเสนอแนะบางประการ เช่น การปรับปรุงคลองรังสิต การตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลต่าง ๆ การป้องกันโรคระบาดของสัตว์พาหนะ เป็นต้น

2.2 งานแสดงสถิติกรมและพาณิชย์การ งานแสดงสถิติกรมและพาณิชย์การในสมัยที่เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรได้จัดให้มีขึ้น 2 ครั้ง เพื่อส่งเสริมให้ชาวนามีความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าว และส่งวนพันธุ์ที่ดีไว้เพราะชาวนาไม่มีโอกาสรู้ว่าข้าวลักษณะดีในสายตาของชาวต่างประเทศเป็นอย่างไร ซึ่งเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ได้แสดงความเห็นไว้ว่า

ชาวนาไม่มีโอกาสและความมานะที่จะหาซื้อสินค้าของตน คือข้าวเปลือกที่เอามาดีเป็นเขาสาร ส่งออกไปต่างประเทศไคร่ราคาดีนั้นควรจะเป็นเขาสุนัขโต แลพรรณข้าวที่ดีนั้นควรจะมีลักษณะอย่างไรบ้าง ก็ยังไม่ไคร่จะมีไคร่รวมกันแน่สักแถวเขาที่มีรวงยาว มีเมล็ดมาก แลวกั้พากันถือว่าเป็นเขาที่ดี หากได้พิเคราะห์ดูว่าเมล็ดในนั้นตรงกับความต้องการของโรงสี หรือที่เขานิยมกันในตลาดโลกไม่¹

กล่าวได้ว่าเพื่อให้ชาวนามีความรู้และเข้าใจในการคัดเลือกพันธุ์ข้าว เพื่อให้ได้ข้าวที่ดีตามที่ตลาดโลกต้องการ เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์จึงได้จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นใน พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2454 ซึ่งทั้งสองครั้งนี้ได้ปรับปรุงและขยายงานประกวดให้กว้างขวางออกไปกว่าที่เคยจัดในสมัยเจ้าพระยาเทเวศวงศ์วิวัฒน์ดำรงตำแหน่งเสนาบดี กล่าวคือไคร่รวบรวมพันธุ์ข้าวจากมณฑลต่าง ๆ ทุกมณฑลที่ราชอาณาจักร

¹เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 35.

หาได้จำกัดเฉพาะชาวในทุ่งหลวงคลองรังสิกแห่งเดียวไม่ พร้อมกับการแสดงอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการศึกษา และหัตถกรรมเพิ่มขึ้น จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งนี้ว่างานแสดงศิลปกรรมและพาณิชยกรรม¹

โดยที่กระทรวงเกษตรมีความมุ่งหมายจะขยายการประกวดพันธุ์ข้าวให้กว้างขวางกว่าที่เคยจัดมาก่อน จึงได้พิมพ์ประกาศชี้แจงความมุ่งหมายของการประกวดแก่ราษฎร ซึ่งสรุปได้ว่า บรรดาสิ่งของหรือสัตว์พาหนะที่จะนำมาแสดง ต้องเป็นสัตว์ที่ได้รับการดูแลรักษาอย่างดี เป็นสัตว์ที่มีกำลังแข็งแรง ปราศจากโรคภัย ถ้าใช้บริโภคก็ให้เป็นอาหารอย่างดี² ซึ่งจะเห็นได้ว่าความมุ่งหมายของงานแสดงศิลปกรรมและพาณิชยกรรมครั้งนี้ ต้องการให้ราษฎรและพวกพ่อค้าคนค้าของที่คนเพาะปลูก หรือจัดทำขึ้นมาแสดง อันเป็นการบำรุงการอุดหนุนการศึกษาและพาณิชยกรรมให้เจริญก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น

สำหรับรางวัล กรมการได้ปรึกษาดูตกลงกันว่าไม่ควรเป็นเงินตรา แต่ควรให้เป็นเหรียญที่ระลึกกับประกาศนียบัตรกำกับรางวัล เพราะเป็นการมีเกียรติยศ และมีความนิยมยิ่งกว่าจะให้เงินตรา จึงได้จัดทำเหรียญรางวัลขึ้น 3 ชั้น คือ

- รางวัลชั้นที่ 1 เหรียญกาไลทอง
- รางวัลชั้นที่ 2 เหรียญเงิน
- รางวัลชั้นที่ 3 เหรียญทองแดง

นอกจากรางวัลซึ่งเป็นของหลวงแล้ว ยังมีรางวัลส่วนบุคคลสำหรับงานนี้อีก คือสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไค้พระราชนัดดาด้วยเงินสำหรับเป็นรางวัลหนึ่งถ้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพไค้พระราชนัดดาด้วยเงิน 1 ถ้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรรพศาสตร์ทุกกิจ และพระสรรพการหิรัญกิจ ไค้พระทานด้วยเงิน

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้น 13/350, เรื่องการศึกษาศิลปกรรมและพาณิชยกรรม (ร.ศ. 129).

² เรื่องเดียวกัน.

1 ถ้วย และ 2 ถ้วย ตามลำดับ ซึ่งการให้รางวัลนี้ถือว่าเป็นการส่งเสริมให้ราษฎรมีความนิยมในการกสิกรรม และจะได้ปรับปรุงคุณภาพผลผลิตของตนให้ดียิ่งขึ้น

สถานที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานครั้งนี้ คือที่บริเวณปทุมวัน โดยทรงพระราชดำริว่าเป็นทำเลที่เหมาะสม การคมนาคมสะดวกทั้งทางบกทางน้ำ และสามารถสร้างให้เป็นอาคารได้ ซึ่งเป็นการประหยัดเงินแผ่นดิน¹ ถ้าใช้จ่ายในงานแสดงครั้งนี้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติคืออนุมัติเงินจำนวน 43,500 บาท ซึ่งก็นับว่าเป็นจำนวนไม่น้อยนัก ถ้าเทียบกับงบประมาณที่กระทรวงเกษตรได้ในปีนี้จำนวน 2,223,883 บาท

การปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในการแสดงได้ลงมือจัดทำตั้งแต่เดือนมีนาคม พ.ศ. 2452 และเสร็จเรียบร้อยทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2453 โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาทรงเปิดงานแสดงครั้งนี้ ซึ่งเจ้าพระยาวงษานุประพิศได้กราบบังคมทูลถึงวัตถุประสงค์ของการแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรมครั้งนี้ว่า

. . . ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรมขึ้นเป็นปฐมในครั้งนี้ ก็เห็นประจักษ์อยู่แล้วว่าทรงตั้งพระราชหฤทัยจะชักนำปลูกใจอาณาประชาราษฎร์ให้ประกอบการเพาะปลูก แลการค้าขายให้เจริญขึ้นทันสมัยด้วยการกสิกรรมและพาณิชยกรรมนั้น เป็นกำลังอันสำคัญของประเทศ การนี้แม้แต่ในนานาประเทศก็ต่างชวนช่วยแลแย่งชิงกันแลกันอยู่เสมอ การแย่งชิงแข่งขันกันนี้ ก็นับว่าเป็นการสงครามอย่างหนึ่ง แต่ศึกพานิชยกรรมนั้นตองนับว่าใหญ่ยิ่งกว่าการศึกสงครามที่ตองต่อสู้กันด้วยอาวุธ เหตุฉนั้นถ้าประเทศใดมีชัยชนะหรือสามารถต่อสูัพานิชสงครามได้แล้ว ก็นับว่าประเทศนั้นมีชัยชนะใหญ่ยิ่งกว่าการศึกในสงคราม . . .²

¹ กจช. ร. 5 กษ. 1/3, งานแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรมในสยาม.

² เรื่องเดียวกัน.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสเปิดงานแสดง
การกลสิกรรมและพาณิชย์การดังนี้

. . . เราย่อมเห็นปรากฏอยู่ด้วยได้เห็นตัวอย่างในประเทศอื่น ในเวลาเมื่อ
เปิดตาแล้ววาทความคิดเดิมซึ่งหมายความว่าแผนอาณาเขตรโลกกว้างขวาง เป็น
อำนาจที่ยิ่งใหญ่นั้นเป็นการไม่จริง อำนาจใหญ่แลความสมบูรณ์ย่อมมีแก่ประเทศ
ที่เจริญด้วยการกลสิกรรม แลพาณิชย์การ เพราะเหตุฉะนั้นถึงว่าจะเป็นการที่ทำยาก
ปานใด เราควรที่จะพยายามบำรุงกลสิกรรมพาณิชย์การให้จำเจริญขึ้น เพราะเป็น
ที่ตั้งแห่งความสมบูรณ์ ความสมบูรณ์เป็นที่ตั้งแห่งกำลัง กำลังเป็นที่ตั้งแห่งอำนาจ
. . . ซึ่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการได้เริ่มคำวิธิการบำรุงการกลสิกรรม
พาณิชย์กรรมขึ้นโดยการกวตชน เป็นทางค้าเนิรที่ถกคอง ประเทศสยามมีดินแดน
กว้างขวาง แต่มีพลเมืองแลพาหนะซึ่งจะทำประโยชน์ในที่ดินได้ไม่พอ การที่จะ
เป็นอุปการะแก่พาณิชย์กรรมแลก็ขาดแรงอยู่มาก จึงเห็นว่ามีทางเดียว ซึ่งจะ
ทำให้การเพาะปลูก แลการค้าขายให้กว้างขวางออกไปได้ ด้วยไชแรงจักรแล
ยนต์เป็นกำลัง ซึ่งได้พบอยู่เนื่อง ๆ กับเสนาบดีแลวั้น การที่ทางเห็นจาก
สมาคมกับประเทศทั้งปวง แลทางเห็นจากการพิจารณาหาทางที่จะให้เกิดประโยชน์
เพราะไม่มีทางจำหน่ายทำให้ชาวเรามีความรู้แลความคิดน้อยในการค้า
ขาย แต่บัดนี้เมื่อได้สมาคมกับประเทศทั้งปวง ได้เห็นแบบอย่าง แลได้รับ
ประโยชน์แห่งความเพียร ก็เป็นเวลาที่จะทำให้ใจคนเฟื่องฟูขึ้น ความคิดที่จะ
จักทำให้คนทั้งปวงรู้ แลเห็นทางที่จะหาประโยชน์ด้วย การกลสิกรรมแลพาณิชย์การ
ครั้งนี้เป็นการเหมาะแก่เวลา . . . ¹

จากพระราชดำรัสนี้สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
เห็นด้วยกับเจ้าพระยาวางษานุประพิทธ์ ในการที่จัดให้มีงานแสดงกลสิกรรมและพาณิชย์การขึ้น
เพราะถือว่าเป็นการส่งเสริมการกลสิกรรมและพาณิชย์การทางหนึ่ง ซึ่งจะมีผลทำให้ประเทศ
เจริญมีอำนาจมากขึ้น

¹ กจช. ร. 5 กษ. 1/3, งานแสดงกลสิกรรมและพาณิชย์การในสยาม.

บรรดาสิ่งของต่าง ๆ ที่มีผู้นำมาแสดงมีดังต่อไปนี้คือ

- ก. พันธุ์ข้าว เช่น มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลนครไชยศรี มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครศรีธรรมราช เป็นต้น
- ข. พืชผลต่าง ๆ เช่น ฝ้าย มะพร้าว พริก
- ค. ผลไม้ต่าง ๆ เช่น ฝัก ฝรั่ง ถั่ว งา
- ง. เครื่องจักรทอผ้า เช่น เครื่องนวดข้าว เครื่องร่อนข้าว เครื่องสีข้าว เครื่องโถนาด้วยแรงสัตว์
- จ. เครื่องมือหัตถกรรมของบริษัทต่าง ๆ เช่น เครื่องแกะสลัก เครื่องปั้น เครื่องประดับมุกข์ เครื่องทองเหลือง
- ฉ. เครื่องทอผ้าแบบญี่ปุ่นและแบบไทย พร้อมทั้งการเลี้ยงไหม วิธีทอไหม สาวไหมของกรมเพาะปลูก

สิ่งของที่นำมาแสดงในครั้งนี้มาจากทุกภาคของประเทศ และมีผลิตภัณฑ์จากเกษตรกรรมหลายชนิด ส่วนใหญ่เป็นของในท้องถิ่นนั้น แสดงว่ารัฐบาลมีนโยบายส่งเสริมการผลิตพืชผลอื่น ๆ ด้วย ซึ่งถือได้ว่าเป็นนโยบายที่ดี เพราะถ้าราษฎรผลิตข้าวไม่ไค้ผลก็สามารถปลูกพืชอย่างอื่นทดแทนได้

นอกจากมีผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรมากมายแล้ว ยังมีการออกร้านขายอาหาร การแสดงและการละเล่นต่าง ๆ พร้อมทั้งมีแถวของทหารบกทหารเรือ มลัดกันบรรเลงเพลงต่าง ๆ ตลอดจน เพื่อให้ประชาชนสนใจเข้าชมงานแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรม

การหักสินให้รางวัลสำหรับพืชผลและสิ่งของต่าง ๆ กระทรวงเกษตรได้เชิญข้าราชการ พ่อค้า นายห้างไทยจีน และชาวต่างประเทศซึ่งมีความรู้ความชำนาญด้านกสิกรรมมาเป็นกรรมการ¹ สำหรับพันธุ์ข้าวที่นำมาแสดงและได้รับรางวัลที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

¹ พวงเพชร สุรัตนกุล, "เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรฯ ราชการ พ.ศ. 2435 - 2475 (ค.ศ. 1892 - 1932) (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516), หน้า 97.

นี่คือ ชาวเมืองชัยบุรีในมณฑลกรุงเทพฯ ได้รับรางวัลที่ 1 มณฑลนครไชยศรีได้รับรางวัลที่ 2 มณฑลกรุงเทพฯได้รับรางวัลที่ 3 มณฑลนครราชสีมาได้รับรางวัลที่ 4 มณฑลปราจีนบุรีได้รับรางวัลที่ 5 และมณฑลเพชรบูรณ์ได้รับรางวัลที่ 6¹ ซึ่งกล่าวไว้ว่า นอกจากมณฑลที่อยู่ใกล้เคียงกรุงเทพฯ รู้จักคัดเลือกพันธุ์ข้าวแล้ว มณฑลที่อยู่ห่างไกล รู้จักคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ดีใช้ในการเพาะปลูกเช่นเดียวกัน

งานแสดงการกลั่นกรองและพาณิชย์การสิ้นสุดลงในวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2453 หนึ่งในช่วงที่เปิดการแสดงการกลั่นกรองและพาณิชย์การ กระทรวงเกษตรได้เผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการด้วย โดยจัดให้มีเจ้าพนักงานคอยแจกสมุดวิธีเลี้ยงไก่ เปิด แก่ราษฎรที่มาเที่ยวในงานนั้นวันละ 3 ครั้ง เพื่อเป็นที่ระลึกของงาน และเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่จะใช้สมุดต่อไป ซึ่งการเผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการวิธีนี้แม้จะได้ผลน้อยแต่ก็ยังให้ประโยชน์ในแง่ที่ว่าทำให้ราษฎรรู้จักวิธีการใหม่ ๆ ในการที่จะเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรของคนได้

เนื่องจากในงานแสดงการกลั่นกรองและพาณิชย์การ พ.ศ. 2453 ประสบผลสำเร็จพอสมควร ชาวนาได้ส่งพันธุ์ข้าวมาแสดงเป็นจำนวนมาก เป็นข้าวที่มีคุณภาพดี และมีลักษณะตามที่ตลาดโลกต้องการคือ เมล็ดยาว เมล็ดโต ไม่มีท้องปลาชิว เมล็ดข้าวใส บริสุทธิ์ เปลือกบาง ปลูกบาง เมล็ดข้าวทั้งเปลือกมีมัน เมล็ดข้าวเสมอกัน มีน้ำหนักมาก เมล็ดงาม (จุกสั้น) เมล็ดกลมและตรง² จากลักษณะพันธุ์ข้าวที่ราษฎรนำมาแสดงย่อมเป็นสักขีพยานให้เห็นว่าการกลั่นกรองมีความเข้าใจในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวมากขึ้น นอกจากนั้นบรรดาสิ่งอื่น ๆ เครื่องจักร เครื่องยนต์ต่าง ๆ เช่น เครื่องไถนา เครื่องนวดข้าว เครื่องสีข้าว ซึ่งเป็นอุปกรณ์ในการการกลั่นกรองและหัตถกรรมที่มีผู้นำมาแสดง พร้อมทั้งสาธิตให้ดูนั้น ล้วนเป็นสิ่งก่อให้เกิดประโยชน์ และเป็นแนวความคิดที่จะสนับสนุนให้ชาวนารู้จัก

¹ กจร. ร. 5 กษ. 1/3, งานแสดงการกลั่นกรองและพาณิชย์การในสยาม.

² เรื่องคำแจ้งความของบริรักษ์คุณคลองและขุนาสยามว่าด้วยข้าวที่ดี" เทศาภิบาล

ใช้เครื่องจักรแทนแรงคนและสัตว์กันอย่างแพร่หลาย เพราะฉะนั้นใน พ.ศ. 2454 จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีงานแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ค่าใช้จ่ายครั้งนี้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติอนุมัติเงินจำนวน 36,200 บาท¹ เป็นจำนวนเงินน้อยกว่า พ.ศ. 2453 เล็กน้อย และงานแสดงในปีนี้มีมีมหรสพและการละเล่นแต่อย่างใด² ซึ่งแสดงให้เห็นว่ารัฐบาลต้องการให้ราษฎรสนใจผลิตผลที่นำมาแสดงจริง ๆ จึงไม่จัดให้มีมหรสพขึ้น และเป็นการประหยัดเงินแผ่นดินได้ด้วย

พันธุ์ข้าวที่ได้รับรางวัลในการแสดงคือ ข้าวที่ปลูกในเมืองชัยบุรี มณฑลกรุงเทพฯ ได้รับรางวัลชั้น 1 เอกพิเศษ พันธุ์ข้าวมณฑลนครราชสีมา ได้รับรางวัลชั้นที่ 1 ซึ่งสามารถกล่าวได้ว่าการที่พันธุ์ข้าวในมณฑลนครราชสีมามีคุณภาพดีกว่าข้าวในมณฑลกรุงเทพฯ แสดงว่าราษฎรในท้องที่ที่อยู่ห่างไกลออกไป เข้าใจเลือกพันธุ์ข้าวที่ดีใช้ในการเพาะปลูกมากขึ้น สำหรับพันธุ์ข้าวที่ส่งมาแสดงในครั้งนี้มีจำนวนมากกว่าใน พ.ศ. 2453 คือ พ.ศ. 2453 จำนวนพันธุ์ข้าวที่นำมาแสดง 642 ราย พ.ศ. 2454 จำนวน 912 ราย มณฑลที่ไม่ได้ส่งพันธุ์ข้าวมาแสดงเลยได้แก่ มณฑลปัตตานี มณฑลราชบุรี มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ มณฑลอุดร มณฑลจันทบุรี มณฑลสุโขทัย อาจเป็นเพราะว่าเตรียมตัวไม่ทัน หรือมีพันธุ์ข้าวจำนวนน้อยไม่พอที่จะนำมาแสดงได้ หรืออาจเป็นเพราะมีราชการที่ต้องทำมากมาย³

กล่าวโดยสรุปได้ว่า งานแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรมครั้งนี้ สิ่งของที่นำมาแสดงส่วนใหญ่มีกุณภาพดีกว่า พ.ศ. 2453 เช่น พันธุ์ข้าว เครื่องมือในการถ่านา สุก ร ใ ก ในระหว่างที่เปิดการแสดง กระทรวงเกษตรได้เผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการด้วย โดยแจกหนังสือเรื่องเลี้ยงไหม ทำไหม ทอผ้า แก่ราษฎร เพื่อให้ราษฎรสนใจในกิจการเกษตรมากขึ้น

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/512, การแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรม (ร.ศ. 130).

² เรื่องเดียวกัน.

³ เอกสารสำนักพระราชเลขาธิการ แฟ้มที่ 80, เรื่องงานแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรม.

งานแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรม พ.ศ. 2454 มีประชาชนเข้าไปชมการแสดง เป็นจำนวนมาก เฉลี่ยวันละ 1 หมื่นคน¹ ซึ่งถ้าเปรียบเทียบกับ พ.ศ. 2453 จำนวนคน ไม่น้อยกว่ากันเท่าใดนัก คือ พ.ศ. 2453 ประมาณ 5,000 คนเศษ²

ต่อมาใน พ.ศ. 2455 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกงานแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรม ซึ่งเจ้าพระยาวงษาอนุประสิทธิ์ได้เสนอความเห็นว่าการแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรมที่ได้จัดทำมาแล้ว ถ้าจัดต่อไปทุก 3 ปี หรือทุก 4 ปี ครั้งหนึ่ง คงจะเป็นประโยชน์ในการกิจกรรมและพาณิชยกรรมมาก เพราะมีเวลาเตรียมตัวพอ และระหว่างที่การแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรมนี้ก็ควรให้มีการแสดงทำนองตลาดนัดตามอำเภอต่าง ๆ³ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นชอบด้วย เพราะการจัดตลาดนัดไม่ต้องใช้เงินมาก และจัดได้ง่าย จึงเห็นควรให้มีตลาดนัดขึ้นแทน⁴ การที่ให้เลิกงานแสดงนี้อาจเป็นเพราะว่าได้ผลไม่คุ้มกับการที่ต้องลงทุนจำนวนมาก ขณะเดียวกันรัฐบาลต้องการประหยัดเงินด้วย จึงให้เลิกงานแสดงนี้เสีย

2.3 การแจกพันธุ์ข้าวคาโรไลนาทดลองตามมณฑลต่าง ๆ การแจกพันธุ์ข้าวคาโรไลนาทดลองในมณฑลต่าง ๆ ถือว่าเป็นนโยบายอีกอย่างหนึ่งของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้ชาวนามีพันธุ์ข้าวที่ดี เพราะพันธุ์ข้าวคาโรไลนาเป็นข้าวที่ตลาดข้าวในยุโรปและอเมริกา

กษ. 1/3, งานแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรมในสยาม (พ.ศ. 2453 - 2454).

² กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/350, เรื่องงานแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรม (ร.ศ. 130).

³ กจช. ร. 5 กษ. 1/3, งานแสดงกิจกรรมและพาณิชยกรรมในสยาม (พ.ศ. 2453 - 2454)

⁴ เรื่องเดียวกัน.

นิยมกันว่าเป็นพันธุ์ข้าวอย่างดี เพราะขายได้ราคาดีถึงบาทละ 22 บาท¹ โดยใน พ.ศ. 2450 กระทรวงเกษตรของอเมริกาได้ส่งข้าวเปลือกคาโรไลนาอย่างดีมาให้ประเทศไทย ทดลองปลูก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานพันธุ์ข้าวให้แก่กระทรวงเกษตรแจกจ่ายไปให้ราษฎรทำพันธุ์ เพราะมีพระราชประสงค์จะบำรุงสินค้าข้าวให้เจริญ และเพื่อจะทดลองว่าพันธุ์ข้าวต่างประเทศที่นิยมกันว่าเป็นข้าวที่ดีมีราคานั้น เมื่อนำมาปลูกในประเทศไทยจะได้ผลดีเพียงไร จำนวนพันธุ์ข้าวที่แจกให้ราษฎรได้ทดลองในครั้งนี้จำนวน 65 กระสอบ ได้แจกจ่ายไปทดลองในมณฑลต่าง ๆ ดังนี้คือ นานหลวงคลองพญาไท โรงเรียนเกษตรราษีการ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลราชบุรี มณฑลสุพรรณบุรี มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครไชยศรี และมณฑลจันทบุรี²

สาเหตุที่ทำให้มีการทดลองหลายแห่ง เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์กรมบังคับมณฑลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เพราะมีพันธุ์ข้าวเป็นจำนวนมาก และเพื่อให้ได้ผลของการทดลองชัดเจนจะได้ทราบว่าข้าวคาโรไลนามีประโยชน์ยิ่งกว่าข้าวของไทยหรือไม่ และจะได้บันทึกเป็นหลักฐานสืบต่อไปว่า ถ้าจะมีผู้ใดนำพันธุ์ข้าวนี้มาปลูกจะได้ทราบผลของการทดลองที่เกยทดลอง บางที่จะไม่ต้องทดลองอีก หรือถ้าทดลองก็จะได้หลักฐานการทดลองที่ทำมาแล้ว เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์เองเห็นว่าพันธุ์ข้าวในเมืองไทย ถ้าได้รับการทนุบำรุงอย่างดี หรือใช้เทคนิคใหม่ ๆ ก็จะได้ข้าวที่มีคุณภาพดีเช่นเดียวกับข้าวคาโรไลนา³

¹ถ้าเปรียบเทียบราคาของข้าวคาโรไลนากับข้าวของประเทศต่าง ๆ ในเอเชีย

จะได้ดังนี้คือ	ข้าวไทยบาทละ	9	บาท
	ข้าวเมืองมะระแหม่ง	8.75	บาท
	ข้าวเมืองยะไข่	8.75	บาท
	ข้าวเมืองไซ่งอน	7.75	บาท

²กจช. ร. 5 กษ. 10.1/4, จ่ายพันธุ์ข้าวคาโรไลนาไปทดลองตามมณฑลต่าง ๆ (ร.ศ. 129)

³กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/483, กระทรวงเกษตรแจกพันธุ์ข้าวแก่ราษฎรทำพันธุ์.

สำหรับผลของการทดลองจะทราบผลเป็นการแน่นอน จากนาหลวงพญาไทและโรงเรียน
เกษตรราษีการ เพราะทั้งสองแห่งนี้มีการใช้เทคนิคใหม่ ๆ ในการเพาะปลูกจะทำให้เห็น
ผลของการทดลองชัดเจน กล่าวคือการให้ราษฎรทดลองปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ ก็เป็นนโยบาย
อย่างหนึ่งของรัฐบาลที่จะให้ราษฎรมีพันธุ์ข้าวที่ดีปลูกแทนพันธุ์พื้นเมืองเดิม

ในการแจกพันธุ์ข้าวคาโรไลนาไปทดลองครั้งนี้ กระทรวงเกษตรได้แจกคำ
อธิบายวิธีปลูกข้าวชนิดนี้ให้แก่ราษฎรที่ได้รับการแจกพันธุ์ข้าวปลูกจึงกล่าวด้วย ซึ่งพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิตกว่าคำชี้แจงที่แจกให้แก่ชาวนาจะไม่ได้ผล เพราะ
ชาวนาไม่ชอบอ่านหนังสือ เมื่อชาวนาทดลองปลูกข้าวไม่ได้ผลก็จะเกิดความเสียหายแก่
รัฐบาล และอาจไม่เชื่อในการทดลองครั้งต่อไป ดังนั้นจึงทรงกำชับเจ้าพระยาวงษา
ประพัทธ์ให้หาทางออกไว้ให้ดี และพยายามทำคำอธิบายให้สั้นเข้าใจง่าย¹ นอกจากนี้
ทรงกำชับว่าต้องหาวิธีแจกพันธุ์ข้าวแก่ราษฎรโดยเร็ว อย่าให้พันธุ์ข้าวไปค้างอยู่เกินฤดูที่
จะหว่านค่า พร้อมทั้งให้รายงานผลของการทดลองด้วย

จากการทดลองปลูกข้าวคาโรไลนาที่โรงเรียนเกษตรราษีการ ปรากฏผลว่า
ข้าวคาโรไลนาไม่เหมาะที่จะปลูกในประเทศไทย เพราะเมล็ดข้าวเลวลงทุกปี² และถ้า
เปรียบเทียบขนาดกอข้าวคาโรไลนากับกอข้าวสร้อยระย้า ข้าวคาโรไลนาแตกกอน้อยกว่า

ศูนย์วิทยุทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. ร. 5 กษ. 10.1/4, จ่ายพันธุ์ข้าวคาโรไลนาทดลองตามมณฑลต่าง ๆ
(ร.ศ. 129)

² กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/483, กระทรวงเกษตรแจก
พันธุ์ข้าวคาโรไลนาทดลอง

และเมื่อออกรวงก็ให้เมล็ดน้อยกว่า¹

ส่วนพันธุ์ข้าวคาโรไลนาที่ทดลองปลูกความมณฑลต่าง ๆ ก็ปรากฏว่าไม่ค่อยได้ผลเช่นเดียวกัน ทั้งนี้อาจเนื่องจากว่าในเวลาที่แจกพันธุ์ข้าวไปทดลองนั้นจนหมดฤดูทำนาแล้ว เพราะกระทรวงเกษตรแจกพันธุ์ข้าวให้ราษฎรปลูกประมาณเดือนกันยายน ซึ่งธรรมชาติข้าวคาโรไลนาจะต้องลงมือปลูกตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือนมิถุนายน หรืออาจเป็นเพราะพันธุ์

¹การทดลองปลูกข้าวคาโรไลนาที่โรงเรียนกระทรวงเกษตรตั้งแต่ พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2455 ปรากฏผลดังนี้

วิธีตรวจ	พันธุ์เดิมคาโรไลนา	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3
- 100 เมล็ดข้าวเปลือก บริสุทธิ์น้ำหนัก 100 เมล็ด	93 %	87 %	86 %	87 %
- ข้าวเปลือก	3.52 กรัม	3.39 กรัม	3.23 กรัม	2.54 กรัม
- เมล็ดยาวข้าวเปลือก	10.18 มิลลิเมตร	10.89 ม.ม.	10.17 ม.ม.	10.04 ม.ม.
- กว้างข้าวเปลือก	3.04 ม.ม.	2.94 ม.ม.	2.84 ม.ม.	2.7 ม.ม.
- หนาข้าวเปลือก	2.35 ม.ม.	2.25 ม.ม.	1.40 ม.ม.	1.25 ม.ม.
- 100 เมล็ดข้าวสารไม่ บริสุทธิ์	10 %	18 %	10 %	20 %
- น้ำหนัก 100 เมล็ดข้าว สาร	3.015 กรัม	2.87 กรัม	2.85 กรัม	2.44 กรัม
- ยาวข้าวสาร	7.5 ม.ม.	7.25 ม.ม.	7.40 ม.ม.	7.258 ม.ม.
- กว้างข้าวสาร	2.75 ม.ม.	2.5 ม.ม.	2.55 ม.ม.	2.41 ม.ม.
- หนาข้าวสาร	1.39 ม.ม.	1.67 ม.ม.	1.63 ม.ม.	1.55 ม.ม.

ข้าวเก่าค้างปี หรือไม่ก็ไม่ได้บำรุงดูแลรักษาอย่างดี ทำให้มีน้ำไม่พอเลี้ยงต้นข้าว ไม่มี การถ่ายเทน้ำเข้าออก ทำให้การทดลองได้ผลน้อย อย่างไรก็ตามการทดลองพันธุ์ข้าว คาโรไลนาก็ชี้ให้เห็นถึงความพยายามของรัฐบาลที่ใช้เทคนิคใหม่ ๆ หรือวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เข้าช่วยในทางการเกษตรด้วย

2.4 การแยกธาตุข้าว ในหัวข้อที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นหัวข้อที่น่าสนใจ มาก เพราะว่าได้ใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้ในการแยกธาตุข้าวเป็นครั้งแรก อันมีผล ทำให้ธุรกิจการค้าข้าวเจริญรุ่งเรือง และส่งผลสะท้อนไปถึงชาวนากว้าง ซึ่งจะแบ่งการ ศึกษาเป็นประเด็นย่อย 3 ประเด็น คือ สาเหตุที่ทำให้มีการแยกธาตุข้าว - การดำเนินงาน แยกธาตุข้าว และผลของการแยกธาตุข้าว

2.4.1 สาเหตุของการแยกธาตุข้าว เนื่องจากกระทรวงต่างประเทศได้รับหนังสือจากมิสเตอร์ อาเทอร์ ปีล (Mr. Arthur Peel) อรรถราชทูต อังกฤษ ใน พ.ศ. 2452 นำส่งสำเนาหนังสือของผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ และเลขานุการของผู้ว่าราชการเมืองฮ่องกง กับรายงานแพทย์ความว่า สาเหตุของการเกิดโรคเหน็บชา หรือโรคเบอร์รี่ เบอรี่ (Beri-Beri) ก็เพราะการบริโภคน้ำข้าวขาวที่ขัดสีมากจนเกินไป และแนะนำว่า ควรชี้แจงให้เจ้าของโรงสีทราบ เพื่อไม่ให้เอาธาตุฟอสฟอรัส (Phosphorus) ซึ่งเป็นสารที่ทำให้เกิดโรคเหน็บชาออกจากข้าวจนหมด¹ ถ้าแม้โรงสีไม่กระทำตามคำแนะนำ ก็เป็นหน้าที่ ๆ รัฐบาลจะต้องคิดหาทางป้องกันโดยไม่ให้ส่งข้าวที่ขัดสีจนขาวไป จำหน่ายในตลาดต่างประเทศ² นอกจากนี้ในรายงานนี้ยังกล่าวลอย ๆ ว่า "... จาก การพิจารณาโรคนี้และจากการทดลองปรากฏว่า ข้าสยามมีเชื้อโรคเหน็บชามากกว่า

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แพ้ 13/381, มิสเตอร์บาร์เนตยื่น รายงานที่ไปตรวจโรงสีข้าวต่อเจ้าพระยาวางษาประทีป (ร.ศ. 129)

² กจช. ร. 5 กษ. 10.1ข/1, ความเห็นแพทย์เรื่องกินข้าวขาวขัดทำให้ เกิดโรคเหน็บชา (ร.ศ. 129)

เข้าแรงถูก . . ."¹ และยังคงกล่าวต่อไปว่า ทานที่ได้แยกธาตุข้าวชนิดต่าง ๆ ที่ได้ใช้ใน การทดลอง คือ โปรตีน (Protein) คาร์โบไฮเดรต (Carbohydrate) ไขมัน (Fat) ปรากฏว่าข้าวไทยมีไขมันน้อยกว่า ข้าวพม่าและข้าวลวกด้วยน้ำร้อน ดังตาราง

ตารางที่ 2 แสดงปริมาณโปรตีน ไขมัน คาร์โบไฮเดรต เเท้ ในข้าวไทย รวงกึ่ง ข้าวลวกด้วยน้ำร้อน

	โปรตีน	ไขมัน	คาร์โบไฮเดรต	เเท้
ข้าวขาวไทย	9.07	0.17	90.11	0.65
ข้าวขาวรวงกึ่ง	8.44	0.81	89.90	0.85
ข้าวลวกด้วยน้ำร้อน	9.48	0.51	89.12	0.89 ²

จากรายงานนี้จะเห็นได้ว่า ส่วนประกอบของไขมันในข้าว 3 ชนิดนี้ต่างกันมาก ไขมันมีอยู่ในข้าวพม่าเป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับข้าวลวกด้วยน้ำร้อน (parboiled

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. ร. 5 กษ. 10.1ข/1, ความเห็นแพทย์เรื่องกินข้าวขาวขัดทำให้
เกิดโรคเหน็บชา โดย Henry Fraser และ A.T. Stanton (พ.ศ. 2452)

² เรื่องเดียวกัน.

rice)¹ และมีในข้าวไทยน้อยที่สุด สำหรับรายงานความเห็นแพทย์เรื่องการบริโภคข้าว
 ข้าวขัดทำให้เกิดโรคเหน็บชา² กระทรวงต่างประเทศเก็บเรื่องเจ็บไข้นานถึงสี่เดือนจึง
 กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงวิคกว่ารายงานของ
 นายแพทย์ดังกล่าวจะมีผลกระทบต่อการค้าข้าวระหว่างประเทศ และกระทบกระเทือนต่อ
 เศรษฐกิจของประเทศโดยเฉพาะชวาณา พระองค์ทรงตำหนิกระทรวงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง
 นอกจากนั้นพระองค์ทรงโปรดให้กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ
 จัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง² ขณะเดียวกันพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาศรีสุนทร
 โวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการเกี่ยวกับกระทรวงต่างประเทศ ซึ่งทั้งสอง
 กระทรวงตกลงกันที่จะร่างประกาศถึงเจ้าของโรงสี ซึ่งแจ้งความเห็นแพทย์ให้เจ้าของโรงสี
 ทราบ สารสำคัญของร่างประกาศกล่าวว่า จากผลของการทดลองของรัฐบาลสหเทศ
 เทอลเมนต์เกี่ยวกับเรื่องโรคเหน็บชา ซึ่งส่งมาให้รัฐบาลไทย ปรากฏว่าการบริโภคข้าว

¹ข้าวลวกหรือข้าวต้ม (parboiled rice) วิธีการทำคือนำข้าวเปลือกไปแช่น้ำ
 ระหว่างหนึ่งถึงสามวัน แล้วอบด้วยไอน้ำ ซึ่งปกติใช้เวลาประมาณ 15 นาที หลังจากนั้น
 ก็ทำให้แห้ง ก่อนที่จะมานำเข้าไปในกระบวนการธรรมดาของการสีข้าว ซึ่งข้าวลวกหรือต้มนี้
 จะมีคุณค่าทางอาหารสูง ข้าวต้มเป็นที่นิยมกันมากในตลาดข้าวทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน
 อินเดีย เนปาล ปากีสถาน บังกลาเทศ บางประเทศในแอฟริกาและบางส่วนในแหลม
 มลายู (อ้างจาก ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางของประเทศไทย
 ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
 เจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 - 2475 (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 215. และ The United States
 Department of Agriculture, The Yearbook of Agriculture 1959
 (Washington D.C. : The United States Printing Office, 1959), p. 722.

²กจข. ร. 5 กษ. 10.1ข/1, ความเห็นแพทย์เรื่องกินข้าวขาวขัดทำให้เกิดโรคเหน็บชา
เกิดโรคเหน็บชา (ร.ศ. 129)

ที่ซัดสี่จนชาวทำให้เกิดโรคเห็บชรา เพราะฉะนั้นเจ้าของโรงสีไม่ควรสี่ข้าวขาวจนเกินไป และขอให้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องโรคเห็บชราก้วย¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าความเห็นของเจ้าของโรงสีส่วนใหญ่ เช่น โรงสีชาเวียหลี โรงสียี่ห้อยเองเฮงหลี โรงสียี่ห้อยเองจั้น และบรรดาโรงสีต่าง ๆ หลายโรงต่างลงมติ เดียวกันว่า ไม่มีความเห็นเรื่องโรคเห็บชรา โดยให้เหตุผลว่าการสี่ข้าวไม่ได้ทำขึ้นตาม ความต้องการของเจ้าของโรงสีแต่ประการใด แต่ทำขึ้นตามความต้องการของตลาด จึงไม่ เชื่อว่าการบริโภคน้ำข้าวซัดทำให้เกิดโรคเห็บชรา² นอกจากนี้จากหนังสือของพ่อค้าชาว จีนในสิงคโปร์ ที่ส่งมาถึงเจ้าของโรงสีข้าวในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2453 ก็กล่าวว่า การที่ รัฐบาลประกาศไม่ให้สี่ข้าวขาวจนเกินไปและส่งไปขายยังต่างประเทศ ทำให้ข้าวราคาตก จึงกล่าวได้ว่าพ่อค้าชาวจีนในสิงคโปร์ก็เช่นเดียวกับพ่อค้าชาวในกรุงเทพฯ คือไม่เห็นด้วย กับความเห็นแพทย์ที่กล่าวว่า การบริโภคน้ำข้าวซัดทำให้เกิดโรคเห็บชรา และแสดงความ เห็นว่าข้าวไทยที่ส่งไปขายยังตลาดต่างประเทศนั้นควรให้ขาวกว่าเดิม มิฉะนั้นตลาดต่าง ประเทศจะไม่ซื้อข้าวไทย แต่เปลี่ยนไปซื้อข้าวญวนแทน³

สำหรับความคิดเห็นของเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ ในฐานะเสนาบดีเจ้ากระทรวง ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้โดยตรง แสดงความคิดเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวว่า ความสำเนาของหนังสือราชทูตอังกฤษ และรายงานการประชุมแพทย์ที่ส่งมาจาก กระทรวงต่างประเทศ ทานคิดว่าเป็นนโยบายของรัฐบาลอังกฤษที่จะให้ราษฎรในสหเทศ เคนดเมนส์ และหัวเมืองขึ้นของอังกฤษ ซื้อข้าวจากเมืองพม่าแทนการซื้อข้าวไทย นอกจากนี้

¹ กจ. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้ม 13/482, เรื่องกระทรวงเกษตร ใ้ส่วนทดลองข้าวขาวซัด.

² กจ. ร. 5 น. 31.3/1, เรื่องบริโภคน้ำข้าวซัดทำให้เกิดโรคเห็บชรา.

³ กจ. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้ม 13/482, เรื่องกระทรวงเกษตร ใ้ส่วนทดลองข้าวขาวซัดซึ่งอรรกราชทูตอังกฤษว่าบริโภคน้ำแล้วทำให้เกิดโรคเห็บชรา

รายงานของแพทย์ที่กล่าวว่าพวกคนจน คนชั้นกึ่งบริโกลชาวไทยแล้วทำให้เกิดโรคเห็บชานนั้น ไม่เป็นความจริง เพราะตามที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ทราบผู้ที่มีโอกาสบริโกลชาวไทยนั้น เป็นคนมั่งมีไม่ใช่คนจน และชาวไทยเมื่อส่งไปขายยังตลาดต่างประเทศพ่อค้าจะเอาไปซัดสี อีกชั้นหนึ่ง แล้วส่งไปขายยังสหรัฐอเมริกา คนจนจึงไม่ค่อยมีโอกาสบริโกลชาวไทย และ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนอว่าควรทดลองให้ประชาชนทราบถึงคุณภาพของข้าวไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยกับพระราชหัตถเลขาที่มีถึงเจ้าพระยา วงษาอนุประพัทธ์ว่า

... ก็มากคิดทำให้สำเร็จ การที่จะขอให้รัฐบาลต่างประเทศช่วยบางอย่าง กรมท้าวพดด้วงจัดการโคกทดลอง ความสำเร็จที่เราจะทำได้เพื่อจะรักษาประโยชน์ เมืองไทย เพื่อป้องกันโรคภัยของมนุษย์ในโลกทั้งที่เขาจะป้องกัน ถ้าหากว่า เราได้ทำเช่นนี้เป็นอันใดก็ตามความของเขาว่าเราคิดจัดการ โคกทดลองที่มีความ คิดดีกว่าที่คือเฉย ๆ โดยถือเอาความเห็นเจ้าของโรงสีเป็นหลักอย่างเดียว เพราะเป็นพวกที่มีผลประโยชน์อยู่ในนั้น ถ้าเราได้ส่วนใดก็ตามความช่วยเหลือ เป็นการได้ส่วนโดยเที่ยงธรรมมีกำลังมาก ข้อสำคัญคือทำให้ฝรั่ง เชื่อถือของ อาศัยการทดลองเปิดเผย ขอให้จัดการสุกแต่ให้ความจริง โคกดังปรากฏให้ได้ . . .¹

การที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนอความคิดต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้มีการใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่สุจริตคุณภาพของข้าวไทย ก็เพราะเกรงว่าจากรายงานของแพทย์จะกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะฉะนั้นควรทำการทดลองให้เห็นจริง

2.4.2 การดำเนินการแยกธาตุข้าว จากปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์จึงให้มีการพิสูจน์คุณภาพของข้าวไทยดังนี้คือ

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/482, กระทรวงเกษตรได้ส่วนทดลองข้าวขาวชั้ค.

1. การประชุมแพทย์ กระทรวงเกษตรได้เชิญบรรดานายแพทย์และผู้เชี่ยวชาญในเรื่องข้าว เช่น นายแพทย์ไฮเอต (Dr. Hight) นายแพทย์อดัมเซน (Dr. Adamsen) นายแพทย์เชฟเฟอร์ (Dr. Schaefer) และผู้เชี่ยวชาญคนอื่น ๆ มาประชุมที่กระทรวงเกษตรในวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2453 ประเด็นสำคัญของการประชุมคือ ต้องการที่จะทราบถึงสาเหตุของการเกิดโรคขาดวิตามินบีหรือโรคเหน็บชา และต้องการทราบว่าข้าวไทยทำให้เกิดโรคเหน็บชาหรือไม่¹ (The idea of the Minister at the present time is to find out the cause of Beri-Beri and whether Siamese rice is cause or not).

ผลของการประชุมแพทย์หลายครั้งก็พอสรุปได้ว่า โรคเหน็บชาเกิดจากบริโภคข้าวขาวขัดสีมาก และเห็นว่าข้าวที่มีส่วนประกอบของฟอสฟอรัสน้อยทำให้เกิดโรคเหน็บชาได้ อย่างไรก็ตามเนื่องจากความเห็นแพทย์ในที่ประชุมยังแตกต่างกันอยู่มาก คือไม่สามารถสรุปได้ว่าข้าวไทยทำให้เกิดโรคเหน็บชามากกว่าข้าวประเทศอื่นหรือไม่ บรรดานายแพทย์จึงได้เสนอความคิดเห็นต่อไปว่า ควรใช้การพิสูจน์ตามวิธีการซึ่งกระทรวงเกษตรเรียบเรียงไว้คือ

2. การหาตัวอย่างข้าวไทยทั้งในและนอกประเทศเพื่อนำมาแยกธาตุ โดยได้บรรจุข้าวลงในถุงรวมทั้งข้าวภายในประเทศด้วย จำนวน 27 ถุง แล้วส่งส่วนหนึ่งของแต่ละตัวอย่างไปวิเคราะห์ในห้องทดลองต่าง ๆ เช่น สถาบันเคมีที่กรุงโคเปนเฮเกน สถาบันวิจัยอุตสาหกรรมของอินเดีย เป็นต้น²

2.4.3 ผลของการแยกธาตุข้าว จากการแยกธาตุข้าวแบบวิทยาศาสตร์ปรากฏผลว่า สำหรับปริมาณฟอสฟอรัส (P_2O_5) ในข้าวไทย เมื่อเปรียบเทียบ

¹เอกสารกรมราชเลขาธิการ แผ่นที่ 80, เรื่องข้าวขาวขัดทำให้เกิดโรคเหน็บชา.

²กจข. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แผ่น 13/484, Studies on Beri-Beri.

เทียบกับข้าวพม่า ข้าวไข่ง่อน พบว่าปริมาณฟอสฟอรัส (P_2O_5) จากเมล็ดเดี่ยวของแต่ละกลุ่ม ข้าวไทยมีมากกว่าข้าวพม่า 0.01 % ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 3 ปริมาณความชื้น โปรตีน ไขมัน คาโบไฮเดรท เถ้า และ ฟอสฟอรัส ในข้าวไทย พม่า และข้าวไข่ง่อน

		ความชื้น	โปรตีน	ไขมัน	คาโบไฮเดรท	เถ้า	ฟอสฟอรัส
เมล็ดเดี่ยวสุด	ไทย	13.40	8	1.34	81.02	0.79	0.32
	ร่างกุ้ง	12.85	7.39	0.31	80.82	0.73	0.32
	ไข่ง่อน	12.15	7.73	0.32	80.96	0.65	0.26
เมล็ดต่ำสุด	ไทย	11.05	7.04	0.22	78.53	0.39	0.14
	ร่างกุ้ง	11.72	6.59	0.22	78.83	0.38	0.17
	ไข่ง่อน	11.60	7.65	0.25	79.42	0.48	0.20
เมล็ดปานกลาง	ไทย	12.11	7.45	0.55	79.49	0.52	0.22
	ร่างกุ้ง	12.33	7.04	0.25	79.87	0.49	0.23
	ไข่ง่อน	11.94	7.56	0.28	79.98	0.54	0.22 ¹

ถ้าพิจารณาข้าวพม่าซึ่งขัดสีน้อย (undermilled rice) กับข้าวไทยซึ่งสีเหมือนกันจะพบว่าข้าวไทยมีปริมาณฟอสฟอรัส (P_2O_5) ร้อยละ 0.346 ขณะที่ข้าวพม่ามีปริมาณฟอสฟอรัสร้อยละ .27 และ .32 ตามลำดับ²

¹ กจข. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก กส. 13/484, Studies on Beri-Beri. หน้า 31.

² เรื่องเดียวกัน.

นอกจากนั้นชาวไทย เมื่อเปรียบเทียบกับชาวพม่า ชาวไซ่ง่อน ชาวไทยมีคุณสมบัติที่ดีกว่าในแง่ของข้าวที่มีองค์ประกอบด้วยกัน ซึ่งโรงสีในกรุงเทพฯ สามารถผลิตข้าวได้ตามมาตรฐานการค้าในกรุงเทพฯ ได้เมื่อมีความต้องการ และจากคำยืนยันของนายแพทย์กิบโบ (Dr. H.J. Gibbo) หัวหน้าฝ่ายการแพทย์ของโรงพยาบาลคนบ้าแห่งสิงคโปร์ พบว่าชาวไทยเป็นข้าวไม่มีกลิ่น มีรสดี เป็นข้าวที่ไม่มีอันตรายจากการใช้บริโภคน้ำ อีกอย่างหนึ่งการแยกธาตุข้าวพบว่าข้าวไทยมีปริมาณไขมันมากกว่าข้าวพม่า ซึ่งไม่ตรงกับรายงานของนายแพทย์เฟรเซอร์และสแตนตัน (Dr. Fraser and Stanton)¹ ที่ได้ทดลองไว้ แต่อย่างไรก็ตามจากการพิสูจน์ของนายแพทย์พบว่าไขมันไม่มีบทบาทที่จะทำให้เกิดโรคเหน็บชาแต่อย่างใด

จากการศึกษาเรื่องการแยกธาตุข้าวนี้ พบว่าผลงานของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ทำให้เกิดผลดีต่อการค้าข้าว เพราะผลของการวิจัยพบว่าไม่เฉพาะแต่ชาวไทยเท่านั้นที่ทำให้เกิดโรคเหน็บชา ข้าวพม่า ข้าวไซ่ง่อน ข้าวประเทศอื่น ๆ เช่น ชาวก็ทำให้เกิดโรคเหน็บชาเช่นเดียวกัน นอกจากนี้เมื่อเปรียบเทียบข้าวไทยกับข้าวพม่า ข้าวไซ่ง่อน ปรากฏว่าข้าวไทยมีคุณสมบัติที่ดีกว่าในแง่องค์ประกอบทางเคมี ผลงานของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์จึงสามารถลดบดล้างคำกล่าวโทษข้าวไทยในรายงานของนายแพทย์เฟรเซอร์และสแตนตันได้

3. การชลประทาน ในเรื่องการชลประทานในสมัยที่เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ จะพิจารณาศึกษาถึงประเด็นต่อไปนี้คือ

การจักราชการในกรมคลอง
การสร้างและซ่อมแซมประตูน้ำ

การประปา

¹Dr. Henry Fraser และ Dr. M.T. Stanton เป็นผู้ว่าราชการและ
ผู้เชี่ยวชาญของสถาบันค้นคว้าทางการแพทย์แห่งกรุงกัวดาลูเปร์.

3.1 การจักรวรรดิในกรมคลอง ในระยะที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพิทธ์ คำร่างตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ไม่ได้ดำเนินการก่อสร้างตามโครงการของมิสเตอร์ เย โฮมัน วันเดอร์ ไฮเค (Mr. J. Homan Vander Heide) ซึ่งเสนอให้รัฐบาลสร้าง เขื่อนขนาดใหญ่ในแม่น้ำเจ้าพระยาที่ชัยนาท. แล้วจะขุดคลองส่งน้ำเพื่อนำน้ำมาใช้ในการ เพาะปลูกในท้องทุ่งทางฝั่งตะวันออกและตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้. ซึ่งจะมีประโยชน์ แก่การเพาะปลูก และยังได้รับประโยชน์แก่การค้าขายด้วย โดยจะใช้เงินตามโครงการ นี้เป็นจำนวน 47 ล้านบาท¹ มิสเตอร์ไฮเคหัวหน้ากรมคลองจึงได้ลาออกจากราชการ แต่ เจ้าพระยาวงษาอนุประพิทธ์เห็นว่าโครงการที่มิสเตอร์ไฮเคเสนอเป็นโครงการที่ดี และจะ เป็นประโยชน์แก่รัฐบาลในเวลาที่จะปรับปรุงการชลประทาน และมิสเตอร์ไฮเคได้ปฏิบัติ ราชการด้วยความเรียบร้อย ซื่อสัตย์มาตลอด ขณะเดียวกันความคิดของมิสเตอร์ไฮเคก็มี ประโยชน์ต่อรัฐบาล เช่น เสนอให้รัฐบาลปรับปรุงคลองรังสิต พ.ศ. 2451 เจ้าพระยาวงษา อนุประพิทธ์จึงขอพระราชทานความชอบให้มิสเตอร์ไฮเค พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวจึง โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ 3 ให้² เมื่อ มิสเตอร์ไฮเคลาออกแล้ว เจ้าพระยาวงษาอนุประพิทธ์ขอพระราชทานอนุญาตจ้างมิสเตอร์ วันทูเบอร์เกน (Mr. Van Tuburgen) ทำการแทนต่อไป จนถึงวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2453³

การที่โครงการของมิสเตอร์ไฮเคถูกจำกัดรายจ่ายลงเหลือจำนวน 322,000 บาท เจ้าพระยาวงษาอนุประพิทธ์เห็นว่าจำเป็นต้องลดพนักงานในกรมคลองลงจำนวนหนึ่ง คือพนักงาน เซอร์เวย์ที่เป็นชาวยุโรป รวมทั้งพนักงานวัดระดับ สำหรับคนที่มีสัญชาติให้ออกเมื่อ

¹ กจช. ร. 5 กษ. 9/5; รายงานโครงการท่อน้ำและไข่น้ำในเขตที่ราบ แห่งลาคแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้.

² เรื่องเดียวกัน.

³ พระยาบรมมหาพิไชยฯ, ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, หน้า 30.

ครบกำหนดสัญญา ส่วนผู้ที่ไม่มีสัญญาจะแจ้งให้ทราบล่วงหน้าก่อนประมาณ 3 เดือน ซึ่งในระยะเวลา 3 เดือนนี้จะได้รับเงินเดือนตามปกติ¹

ส่วนตำแหน่งหัวหน้ากรมคลองแทนมิสเตอร์ไฮเค เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เห็นว่า

. . . ควรเป็นผู้ที่ได้ศึกษาวิชาเอนยีเนียร์มาตลอดแล้ว แต่ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ชำนาญในการเอนยีเนียร์แท้ก็ได้ ผู้ที่เห็นด้วยเกล้าว่าควรจะให้ไปรับตำแหน่งเจ้ากรมคลองในที่นี้ได้คือหม่อมอนุรุธเทวา ซึ่งเวลานี้รับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทย หม่อมอนุรุธเทวาได้เล่าเรียนสอบไล่ได้ทั้งในวิชาเอนยีเนียร์ตามกฎหมายโดยบริบูรณ์ แลถนัดในทางเอนยีเนียร์มากกว่ากฎหมาย เมื่อเวลากลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ไม่มีโอกาสที่จะทำราชการในหน้าที่เอนยีเนียร์ได้ จึงต้องไปทำราชการทางกฎหมายตลอดเวลา 7 ปี ที่กลับเข้ามาจากยุโรป หม่อมอนุรุธเทวาได้เคยไปรับราชการเป็นอัยการอยู่ในมณฑลพายัพ 6 ปี ในกระทรวงมหาดไทย 1 ปี และได้เคยออกไปจัดศาลในมณฑลตะวันตกด้วย ในเวลาที่หม่อมอนุรุธเทวาได้รับราชการมา 7 ปีเศษแล้วนี้ สืบไต่ความว่าได้รับราชการมาโดยเรียบร้อยทุกหน้าที่เสมอมาทั้ง ประกอบด้วยความซื่อตรงแลความอุตสาหในหน้าที่ราชการอยู่เสมอมา เรื่องนี้ข้าได้ปรึกษากับกระทรวงมหาดไทยแล้ว มีรับสั่งว่าไม่มีข้อขัดข้องอันใดที่จะให้หม่อมอนุรุธเทวามารับราชการในกระทรวงเกษตร แลได้ทรงยกของสรรเสริญความดีของหม่อมอนุรุธเทวาที่ได้ทำราชการในกระทรวงมหาดไทยมาแล้วตลอดเวลาทั้งรับรองว่าเป็นคนดีคนหนึ่ง . . . ²

ในวันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2452 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมอนุรุธเทวา (ม.ร.ว. สายหยุด สนิทวงศ์) เป็นผู้รับตำแหน่งหัวหน้ากรมคลอง และในปีเดียวกันทรงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหัวหน้ากรมคลอง จากหลักฐานนี้จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์มีความรู้เกี่ยวกับบุคลากรและการบริหารบุคคลเป็นอย่างดี เพราะเลือกคนได้เหมาะสมกับงาน

¹ กจ. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้น 11/788, เรื่องกระทรวงเกษตรจัดวางรูปงานในกรมคลองให้ลงรูปกับเงินที่กระทรวงพระคลังกำหนดให้ (ร.ศ. 128)

² กจ. ร. 5 กษ. 2/3, ยกกรมราชโล่ห์จกจากกระทรวงมหาดไทยมาอยู่ในกระทรวงเกษตรราชการ (ร.ศ. 128).

มีประสบการณ์ในการทำงาน ซึ่งจะทำให้เกิดผลดีในการปฏิบัติราชการก็จะได้กล่าวต่อไปคือ

หม่อมอนุชเทวาได้จัดระเบียบในกรมคลองใหม่เพราะราชการในกรมคลองไม่มีระเบียบแบบแผน หน้าที่ของข้าราชการก้าวก่ายกัน พวกวิศวกกรจัดหาพรรคพวกของตนเข้าทำงานได้ตามความพอใจ การย้ายถอนผลัดเปลี่ยนพนักงานก็ทำได้ง่าย ด้วยปัจจัยเหล่านี้ หม่อมอนุชเทวาจึงได้จัดวางระเบียบของกรมคลองใหม่ โดยให้เจ้าพนักงานบังคับบัญชาคือหัวหน้ากรม การสั่งราชการต่าง ๆ สั่งในนามของหัวหน้ากรม ไม่มีอำนาจสั่งราชการเด็ดขาดอย่างแต่ก่อน ส่วนการเบิกจ่ายเงินก็ได้จัดให้ดีขึ้น โดยกำหนดว่ากรมอนุญาตให้แต่เฉพาะเจ้าพนักงานซึ่งมีหน้าที่จำเป็นจะต้องจ่ายเงินเป็นรายวัน เพื่อมิให้เงินตรองราชการขาดมือ โดยมีใบคู่จ่ายเงินรักษาอยู่ในมือ ซึ่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติสามารถตรวจสอบได้ง่าย

การเบิกจ่ายสิ่งของและพาหนะเรือต่าง ๆ ก็จัดให้เป็นระเบียบดีกว่าเดิมโดยตั้งกองพัสดุและพาหนะขึ้น เพื่อทำหน้าที่เกี่ยวกับการพัสดุและพาหนะ ซึ่งเป็นการป้องกันไม่ให้ทรัพย์สินของทางราชการเสียหาย การเบิกจ่ายสิ่งของไปใช้ในราชการต้องขออนุญาตจากกรม และต้องลงบัญชีไว้เป็นหลักฐานทุกครั้งด้วย

กล่าวโดยสรุปได้ว่าในสมัยนี้ได้มีการจัดระเบียบในกรมคลองให้ดีขึ้น ทั้งด้านเจ้าพนักงาน ระเบียบการเบิกจ่ายเงิน การเบิกจ่ายพวกพัสดุสิ่งของ ซึ่งมีผลทำให้การปฏิบัติงานไม่ก้าวก่ายกัน ขณะเดียวกันเป็นการประหยัดงบประมาณแผ่นดินด้วย

ส่วนการใช้พาหนะประเภทเรือ ได้มีการออกกฎข้อบังคับขึ้นเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สินของทางราชการ และไม่ให้นำเรือไปใช้ในประโยชน์ส่วนตัว ซึ่งตามกฎข้อบังคับนี้กำหนดว่า ผู้ที่ต้องการจะใช้พาหนะคือเรือจะใช้โดยพลการตั้งแต่ก่อนไม่ได้ต้องขออนุญาตเข้ามายังกรม โดยที่หัวหน้ากรมและกองมีอำนาจอนุญาตให้เจ้าพนักงานในกรมและกองนำเรือไปใช้ในหน้าที่ราชการได้ แต่ต้องได้รับอนุญาตจากเสนาบดี¹ และต้องปฏิบัติ

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/801, ข้อบังคับว่าด้วยยืมเรือพาหนะ.

คามข้อบังคับว่าด้วยการใช้เรือกลไฟและเรือยนต์ เมื่อมีความเสียหายเกิดขึ้นผู้นั้นต้องใช้ค่าเสียหายจนครบ¹ และจากกฎเสนาบดี พ.ศ. 2453 กำหนดว่าบรรดาข้าราชการในกระทรวง เกษตรที่จะนำเรือพาหนะผ่านประตูน้ำที่อยู่ในความปกครองของกรมคลอง สามารถนำเรือผ่านประตูน้ำไปได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมแต่อย่างใด² นอกจากนั้นเจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์ยังได้ออกกฎข้อบังคับกำหนดหน้าที่นายประตูน้ำและนายตรวจประตูน้ำ พ.ศ. 2453³ กำหนดให้นายประตูน้ำ พร้อมทั้งนายตรวจประตูน้ำปฏิบัติตามคำสั่งโดยเคร่งครัด และรายงานงานที่ปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งให้ส่งคำร้องทุกข์ของราษฎรด้วย ซึ่งตามกฎข้อบังคับนี้มีผลทำให้การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่เป็นไปอย่างสม่ำเสมอ ก่อให้เกิดผลดีต่อการเดินเรือและไร่นาของราษฎร

3.2 การสร้างและซ่อมแซมประตูน้ำ

ก. ประตูระบายน้ำบางเหี้ย เริ่มก่อสร้างมาตั้งแต่ พ.ศ. 2447 ยังไม่แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2452 ซึ่งเจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์ได้ไปตรวจประตูน้ำบางเหี้ย เห็นว่าประตูน้ำชำรุดทรุดโทรมแทบทุกประตู ทั้งยังไม่ถึงเวลาจะซ่อมแซม จึงสั่งให้ทูลการก่อสร้างประตูน้ำไว้ก่อนเพราะเกรงจะเป็นอันตราย และเห็นว่าถ้าปล่อยให้ชำรุดเสียหายโดยไม่แก้ไขแล้ว จะเป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดิน เจ้าพระยาวงษา-นุประพัทธ์จึงคิดหาทางแก้ไขโดยคิดจะตั้งกรมการไปตรวจเสียให้แน่นอนครั้งหนึ่งก่อน และให้นำเรื่องนี้ไปปรึกษาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงคำรบราชานุภาพ ซึ่งทรงเห็นชอบด้วย เจ้าพระยา

¹ กจข. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/802, เรื่องกรมคลองส่งข้อบังคับว่าด้วยการใช้เรือกลไฟและเรือยนต์.

² กจข. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/684, ข้าราชการในกระทรวงเกษตรจะนำเรือผ่านประตูน้ำไปราชการต้องมาขออนุญาตกระทรวง (ร.ศ. 129)

³ กจข. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/695, ข้อบังคับสำหรับหน้าที่นายประตูน้ำและนายตรวจ (ร.ศ. 128).

วงษานุประพัทธ์จึงได้แต่งตั้งกรรมการ 3 นาย คือ ดร. ไบเออร์ (Dr. Byer) วิศวกร
กระทรวงมหาดไทย หม่อมอนุรุทธเทวาหัวหน้ากรมคลอง มีสเตอร์นีนาเบอร์ (Mr. Nenaber)
วิศวกรชาวคัทท์ หัวหน้าวิศวกรกรมคลองไปตรวจประตุน้ำ แล้วยื่นรายงานว่า การก่อสร้าง
บกพร่องไม่มั่นคงแข็งแรง และได้เสนอความเห็นที่จะก่อสร้างประตุน้ำใหม่มั่นคงแข็งแรง
โดยต้องลงทุนในการก่อสร้างในส่วนเครื่องเหล็กประมาณ 6,000 บาท เจ้าพระยาวงษา-
นุประพัทธ์จึงมีคำสั่งให้วิศวกรกรมคลองกะประมาณการก่อสร้างตามความเห็นของ ดร. ไบเออร์
ดังนี้คือ

ค่าเครื่องเหล็ก	6,000	บาท
ค่าทำเขื่อนกรุกดินลาดและห้องพันตลอด	14,000	"
ค่าปิดท่อบกคลองบางเหี้ยเดิม	30,000	"
ค่าซ่อมแซมเบ็ดเตล็ด	10,000	"
รวมเงินประมาณ	60,000	" ¹

เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ยังเสนอความคิดเห็นต่อไปว่าควรซ่อมแซมประตุน้ำ
บางเหี้ยให้แล้วเสร็จบริบูรณ์ให้เป็นของมั่นคงถาวร เพราะประตูระบายน้ำนี้ตามความคิดที่
สร้างขึ้นจะเป็นทางระบายน้ำใหญ่สำหรับทุ่งหลวงคลองรังสิต คลองแสนแสบ ตลอดจนถึง
บางพลี บางเหี้ย ทั้งจะปิดป้องกันไม่ให้น้ำเค็มไหลเข้าไปท่วมในท้องที่ต่าง ๆ ในเวลาน้ำ
ขึ้นที่น้ำเค็มท่วมถึงได้ ซึ่งบริเวณนี้เป็นบริเวณที่สามารถทำเรือสวนไร่นาได้ประมาณ
100,000 ไร่ จึงเห็นควรทำประตุน้ำให้เสร็จโดยเพิ่มเงินอีก 60,000 บาท ถ้าคิดเทียบ
กับจำนวนเงินที่ลงทุนไปแล้ว 720,000 บาท ก็เป็นจำนวนไม่มากนัก ปรากฏว่าจากรายงาน
ประชุมเสนาบดีสภาวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2453 เห็นว่าควรทำต่อไปจนกระทั่งสำเร็จ
แต่ควรตั้งกรรมการออกไปตรวจให้ได้รับความแน่ชัดก่อน² เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์จึงได้แต่งตั้ง
กรรมการ ดังต่อไปนี้คือ

¹ กจช. ร. 6 กษ. 4/1, ประตุน้ำบางเหี้ย (พ.ศ. 2453 - พ.ศ. 2456)

² กจช. ร. 6 กษ. 4/1, รายงานประชุมเสนาบดีสภา (ร.ศ. 129)

มิสเตอร์อาร์แบลโฮม (Mr. R. Blairhome) เจ้าพนักงานกรมสุขาภิบาล

กระทรวงโยธาธิการ

มิสเตอร์กอลโล (Mr. Gallo) ผู้ช่วยวิศวกรกรมโยธา

มิสเตอร์มิชเตอร์ชัน (Mr. Mistertion) วิศวกรกรมรถไฟ

ดร. ไบเออร์ (Dr. Byer) วิศวกรกระทรวงมหาดไทย

หม่อมอนุชเทวา หัวหน้ากรมคลอง¹

กรรมการได้ไปตรวจการก่อสร้างและไต่ถามความเห็นว่าการก่อสร้างประตุน้ำบาง
เหี้ยที่วิศวกรฮอลันดาสร้างไว้ นั้น หาได้ทำอย่างแข็งแรงตามวิธีช่างไม้ แต่การก่อสร้างที่ได้
ทำอย่างแบบบางยังไม่เป็นเหตุผลพอที่จะหยุดการก่อสร้าง และเห็นว่าควรจะก่อสร้างประตุน้ำ
บางเหี้ยให้แล้วเสร็จ จึงได้มีการก่อสร้างซ่อมแซมประตุน้ำบางเหี้ยใน พ.ศ. 2454
โดยที่กรมคลองได้มีคำสั่งให้มิสเตอร์ เอ แมทธิ (Mr. A. Matti) วิศวกรกรมคลอง
ทำการก่อสร้างซ่อมแซมตามความเห็นของกรรมการต่อไป

การก่อสร้างประตุน้ำบางเหี้ยใช้งบประมาณทั้งสิ้นจำนวน 626,687 บาท ซึ่งตาม
งบประมาณเดิมกะไว้เพียง 300,000 บาท² สาเหตุที่การก่อสร้างไม่เป็นไปตามงบประมาณ
ที่กะไว้คือ

1. การกะการไม้ละเอียด การก่อสร้างไม่เหมาะกับพื้นที่
2. การก่อสร้างไม่หนาแน่นพอ ต้องซ่อมแซมอยู่เสมอ ทำให้เปลืองงบ-
ประมาณแผ่นดิน เมื่อรวมกันหลายครั้งก็เป็นเงินจำนวนมากขึ้นตามลำดับ
3. การตรวจตราไม่ละเอียด การก่อสร้างจึงไม่แข็งแรงพอ
4. การใช้จ่ายเงินตอนต้นทำโดยหะหลวม เช่น หัวหน้างานรับพื้นไว้พันละ

¹ กจข. ร. 6 กษ. 4/1, ประตุน้ำบางเหี้ย (พ.ศ. 2453 - 2454)

² เรื่องเดียวกัน.

7 บาท แล้วขายต่อให้วิศวกรผู้กำกับพันธะ 20 บาท เป็นต้น¹

ประตุน้ำบางเหี้ยสร้างเสร็จเมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2455 และได้เปิดแม่น้ำบางเหี้ยเดิมซึ่งมีขนาดกว้าง 92 เมตร ลึก 8 เมตร ซุกคลองใหม่ย้ายลำน้ำให้ไหลผ่านประตุน้ำที่ได้สร้างขึ้น และเปิดให้เรือสัญจรไปมาได้ ซึ่งประตุน้ำนี้ไม่เก็บค่าธรรมเนียมเรือพาหนะที่ผ่านไปมาเช่นเดียวกับประตูน้ำค่ายล่ออื่น ๆ เพราะเรือต่าง ๆ ผ่านไปมาน้อย และตามพระราชบัญญัติรักษาคคลอง พ.ศ. 2445 กำหนดว่าจะเก็บค่าธรรมเนียมแก่ผู้ให้นำเรือพาหนะผ่านไปมาทางประตูน้ำ เฉพาะคลองที่ขึ้นเป็นเรือพาหนะเดินไม่ได้ตลอด ซึ่งเจ้าพนักงานคองซุกซ่อมคลองให้ลึกและทำประตูน้ำกันไว้ให้เรือต่าง ๆ เดินเท่านั้น²

ผลประโยชน์ที่ได้จากประตูน้ำบางเหี้ย

1. ทำให้เกิดทางระบายน้ำใหญ่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกง ซึ่งที่ดินระหว่างแม่น้ำทั้งสองนั้นเป็นที่ลุ่มที่สุด เพราะฉะนั้นคลองระบายบางเหี้ยจึงเป็นทางระบายน้ำอันสำคัญ เพราะถ้าเมื่อมีน้ำมาก เพื่อระบายน้ำออกทางประตุน้ำที่มีอยู่ริมประตูน้ำ น้ำก็กระเทือนทรุดต่ำลงไปแต่ที่ ๆ ใกล้ประตุน้ำเท่านั้น ไม่กระเทือนตลอดไปถึงที่ซึ่งอยู่ในระหว่างกลางซึ่งเป็นที่ลุ่มที่สุด กระทำให้การเพาะปลูกในแถบนั้นเป็นอันตรายหรือไม่ได้ผลตามบริบูรณ์ แต่เมื่อประตุน้ำใหญ่ที่บางเหี้ยเสร็จ ก็อาจจะช่วยแก้ไขความเสียหายที่กล่าวมาให้น้อยลงได้มาก ทำให้ผลของการเพาะปลูกเป็นการแน่นอนขึ้นกว่าเดิม

2. การกั้นน้ำเดิม พื้นที่ดินว่างเปล่าได้คลองสร้างและคลองปากทะคลอง มีอยู่จำนวนมากซึ่งทำมาไม่ได้ผล เพราะน้ำเดิมได้เข้าทางคลองบางเหี้ยถึงที่ดินเหล่านี้ เมื่อมีประตุน้ำก็จะทำให้ที่ดินเหล่านี้กลายเป็นไรนาที่ดีได้ ซึ่งมีเนื้อที่ดินจำนวน 160,000 ไร่ ส่วนพื้นที่ดินที่ว่างเปล่าอยู่ในระหว่างคลองตะเข้ และแม่น้ำบางปะกงประมาณ 50,000 ไร่ คงจะได้รับผลเช่นเดียวกัน

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/803, รายงานประตูน้ำบางเหี้ย
โดยพิศการ.

² กจช. ร. 6 กษ. 4/1, ขอมประตูน้ำบางเหี้ย (พ.ศ. 2453 - 2456)

3. การกั้นน้ำเปรี้ยว เมื่อก่อนน้ำในคลองต่าง ๆ ซึ่งมีประตูล็อกหรือสัจจรและประตูระบายคอนกรีตจากประตูน้ำมักจะเน่าเสีย ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ เพราะเป็นน้ำที่ไม่มีทางระบาย แต่ประตูระบายน้ำบางแห่งอาจป้องกันโรคภัยไข้เจ็บให้ลดน้อยลง คือเมื่อถึงในฤดูน้ำน้อยก็ไม่เป็นการจำเป็นที่จะระบายน้ำทิ้ง ระบายออกทางประตูระบายน้ำที่รับประตูล็อกหรือสัจจรแต่ทางเดียว คงระบายน้ำจืดเข้าก็พอ และเปิดระบายน้ำออกทางประตูระบายน้ำใหญ่บางแห่ง ทำให้น้ำในคลองจืดสกปรกอยู่เสมอ¹

ข. การสร้างประตูน้ำ ได้สร้างประตูน้ำขึ้นที่คลองภาษีเจริญตอนใน ประตูน้ำภาษีเจริญตอนนอก สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2452

ค. การสร้างประตูระบายน้ำ ได้แก่ประตูระบายที่คลองกระทุ่มแบน คลองภาษีเจริญตอนใน คลองภาษีเจริญตอนนอก ซึ่งสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2452

ง. การซ่อมแซมประตูน้ำ เช่น ประตูน้ำพระโขนง บางขนาด ใน พ.ศ. 2452 และซ่อมประตูน้ำสำโรง ท่าอิฐ ปากทะเลสอง ใน พ.ศ. 2453 ตามลำดับ²

จ. การขุดลอกคลอง ได้เริ่มทำการขุดลอกคลองประเวศบุรีรมย์ คลองแสนแสบ ทางด้านสุพรรณบุรีได้ทำการขุดลอกคลองเจ้าเจ็ด คลองบางยี่หวด ซึ่งการก่อสร้างประตูน้ำและประตูระบายน้ำเจ้าเจ็ดและบางยี่หวดได้ให้ประโยชน์แก่การทำนาในเนื้อที่หลายหมื่นไร่

ต่อมาเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้ใช้กฎเสนาบดีในวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2453 กำหนดอัตราค่าธรรมเนียมเรือที่ผ่านประตูน้ำภาษีเจริญตอนใน ภาษีเจริญตอนนอก

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/803, รายงานประตูน้ำโดยพิศดาร

² กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/749, กรมคลองซ่อมประตูน้ำพระโขนง.

ในคลองภาษีเจริญ ประตูนํ้าบางยาง บางนกแขวกในคลองดำเนินสะดวก ประตูนํ้าปทุมวัน
ท่าไข่ บางขนาก ในคลองแสนแสบ ประตูนํ้าท่าด้วง พระโขนงในคลองประเวศบุรีรมย์
ประตูนํ้าสำโรง ปากตะคลองในคลองสำโรง ตั้งแต่วันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2453¹

จากกฎเสนายกนี้ไต่ยกเว้นเรือที่ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม เช่น เรือพระที่นั่ง
เรือพระสงฆ์ เรือบุรุษไปรษณีย์ เป็นต้น ส่วนอัตราค่าธรรมเนียมเรือที่ผ่านประตูนํ้าก็ได้
กำหนดอัตราไว้ด้วย เช่น เรือขนากกว้างต่ำกว่า 1 เมตร ยาว 3 เมตร เก็บเงินลําละ
1 สตางค์ หรือ เรือกว้าง 4 เมตร ยาว 4 เมตร ลําละ 52 สตางค์²

3.3 การประปา การประปาซึ่งเป็นงานพิเศษในหน้าที่ของกรมคลอง
กระทรวงเกษตร คือ การทำประตูนํ้า การทำท่อไซฟอน การขุดคลองระบายน้ำ และ
คลองส่งน้ำจากคลองบางหลวง เชียงรากเมืองปทุมธานีถึงคลองสามเสน³ งานนี้เป็นงานที่
กรมคลองและกรมทางทำแล้วเสร็จในสมัยเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ดำรงตำแหน่ง เสนาบดี
กระทรวงเกษตรและคมนาคม ซึ่งเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เห็นว่าควรเร่งดำเนินการเรื่อง
การประปา เพราะเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับประชาชน และเป็นงานที่ไม่ใหญ่โตนัก จึงได้มี
คำสั่งให้กรมคลองคิดหาวิธีแบ่งแยกทำการในขั้นต้น และให้ดำเนินการต่อเนื่องกับโครงการ
ชลประทานที่จะทำต่อไปในอนาคตได้ คือโครงการพัฒนาลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ กรม
คลองจึงได้กำรติดการ ขุดคลองส่งน้ำตามโครงการชลประทานเฉพาะแก่ตอนล่างตอนหนึ่งก่อน
คือตั้งแต่ตำบลบางหลวง เชียงราก มาถึงโรงสูบน้ำที่ตำบลสามเสน ส่วนการตั้งโรงสูบน้ำและ
การจัดน้ำให้บริสุทธิ์เป็นหน้าที่ของกรมสุขาภิบาลกระทรวงนครบาล

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กฎหมายรัชกาลที่ 5 (พระนคร :
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2453), หน้า 110.

²เรื่องเดียวกัน.

³กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/803, รายงานกรมคลองตั้งแต่ตั้ง
กรมคลองจนหม่อมอนุชเหว้าเป็นหัวหน้ากรม.

สำหรับการขุดคลองประปา¹ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์กราบบังคมทูลพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

. . . ด้วยตามที่ทรงโปรดให้กระทรวงเกษตราธิการ เป็นเจ้าหน้าที่จัดทำคลองส่งน้ำ
ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการประปานั้น ก็คิดว่ากรที่จะทำคลองส่งน้ำมีวิธีทำได้ 2 ทาง
ทางหนึ่งคือให้กรมคลองเป็นนายงานจัดจ้างผู้คน แลจัดซื้อเครื่องจักร ขุดคลอง
เข้ามาทำการเอง อีกทางหนึ่งให้กรมคลอง เป็นผู้เตรียมแบบคลองส่งน้ำ แลประค
น้ำที่จะตองทำนั้น แลวางขอบบังคับในการที่จะตองทำ แลออกประกาศให้ม
รับเหมาไปทำเป็นตอน ๆ กรมคลองเป็นแต่เพียงผู้ตรวจราคาแลการงานทั่วไป
ให้ไปทำตามแบบแลขอบบังคับที่ใ้วางไว้ นั้นโดยถูกต้อง . . .¹

เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์เห็นว่าวิธีการที่จะสร้างคลองส่งน้ำในการประปาโดย
วิธีออกประกาศให้มรับเหมา นั้นดี เพราะใช้จ่ายเงินน้อยกว่า ไม่ต้องมีพนักงานประจำ
จำนวนมาก เมื่องานเสร็จเป็นการหมดหน้าที่ที่จะตองจ่ายเงิน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบในวิธีการนี้ เพราะกรมคลองไม่ต้องจ้างเจ้าพนักงานเพิ่มเติม
และไม่เป็นการยุ่งยากด้วย

ดังนั้นกรมคลองจึงไ้ลงมือปักกรุยและทำระกบ ตั้งแต่ พ.ศ. 2452 ต่อมาใน
พ.ศ. 2453 กระทรวงเกษตราธิการไ้ออกประกาศให้มีการประมูลขุดคลองประปาแต่ละตอน
การประมูลเสร็จเรียบร้อยเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2453² และได้เริ่มลงมือขุด ใน
การขุดคลองประปาเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ไ้มีคำสั่งให้เจ้าพนักงานผู้ใหญ่ในกรมคลองไป
ควบคุมดูแลการขุดคลองประปาตลอดเวลา เพื่อให้การดำเนินงานดำเนินไปโดยเรียบร้อย
ซึ่งเสร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2456³

¹ กจช. ร. 5 กษ. 11/5, สร้างประปา (ร.ศ. 120 - 129)

² กจช. เอกสาร กส. กรมคลอง แฟ้ม 11/803, รายงานกรมคลองตั้งแต่ตั้ง
กรมคลองจนกระทั่งหม่อมอนุชเหว้าเป็นหัวหน้ากรม.

³ เรื่องเดียวกัน.

สำหรับเงินที่ใช้ในการก่อสร้างของกระทรวงเกษตรจำนวน 1,058,000 บาท แต่การรวมค่าใช้จ่ายของกรมสุขาภิบาลด้วยจะเป็นเงินจำนวน 3,416,000 บาท¹

สรุปการก่อสร้างที่กรมคลองกระทรวงเกษตร ได้จัดทำสำหรับการประปามีดังนี้คือ

1. ขุดคลองส่งน้ำจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่วัดสามแฉะจังหวัดปทุมธานีถึงคลองบางหลวง เชียงราก ขุดคลองต่อจากคลองบางหลวง เชียงรากถึงคลองสามเสนกรุงเทพฯ
2. สร้างประตุน้ำเข้าที่วัดสามแฉะ และประตุน้ำออกที่สามเสน
3. สร้างประตุน้ำสัญจรที่คลองบางหลวง เชียงราก
4. วางท่อไซฟอนลอคที่คลองรังสิต คลองบางเขน คลองเปรมประชากร
5. วางท่อคัลเวทสำหรับระบายน้ำที่คลองบ้านใหม่จังหวัดปทุมธานี ลอคใต้คลองส่งน้ำประปา
6. การปิดท่อบน 4 แห่ง คือในคลองบางหลวง เชียงราก คลองบ้านกระแตง คลองบางหลวง หัวป่า ทั้งนี้เพื่อใช้คลองบางหลวง เชียงรากเก่าเป็นสระใหญ่สำหรับขังน้ำ²

กล่าวโดยสรุป เรื่องการชลประทานในสมัยที่เจ้าพระยาวิชาญประพัทธ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีไม่ก้าวหน้ามากนัก การจัดการชลประทานกรมโครงการของมิสเตอร์ไฮเค. ไม่ได้ดำเนินการในระยะนี้ ทั้งนี้เพราะถูกตัดงบประมาณจำนวนมาก ผลงานของเจ้าพระยาวิชาญประพัทธ์เกี่ยวกับการชลประทานจึงมีเพียงแต่การซ่อมแซมประตูน้ำ การขุดลอกคลอง การขุดคลองประปา ซึ่งจะมีประโยชน์ในแง่ที่ว่า ช่วยทำให้การเดินเรือสะดวกขึ้น และขยายเนื้อที่นาเพิ่มขึ้น เช่น การซ่อมประตูน้ำบางเหี้ย อย่างไรก็ตามแนวความคิดบางอย่าง

ในดิรัคท์ แยมประเสริฐ, "บทบาทการบริหารราชการแผ่นดินของเจ้าพระยาวิชาญ (ปิ่น สุกุม) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาโทบริหารธุรกิจ แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 172.

²กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 59.

ของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้แก่การเสนอให้รัฐบาลปรับปรุงคลองรังสิต โดยให้ทำเป็นโครงการชลประทานก็เป็นความคิดที่ดี จนกระทั่งรัฐบาลนำมาเป็นส่วนหนึ่งของโครงการชลประทานในสมัยต่อมา

ข. การส่งเสริมการเลี้ยงไหม การปลูกฝ้าย นอกจากการส่งเสริมการทำนาหรือการผลิตข้าว ซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ และเป็นอาชีพที่สำคัญของชาวนาแล้ว เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ยังได้ส่งเสริมการประกอบอาชีพที่สำคัญของเกษตรกรอีก 2 อย่างคือ

1. การบำรุงส่งเสริมการเลี้ยงไหม
2. การส่งเสริมการปลูกฝ้าย

1. การบำรุงส่งเสริมการเลี้ยงไหม ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าการทำไหมมีมากเกือบทั่วประเทศ ในเขตที่นับว่าทำกันมากที่สุดคือเขตแม่น้ำโขง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร¹ ปรากฏว่าราษฎรทำไหมดิบได้ปีละมาก ๆ อย่างไรก็ตามการเลี้ยงไหมนับว่ายังไม่เจริญนัก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะขาดการสนับสนุนจากรัฐบาล ทำให้ไหมที่ผลิตขึ้นภายในประเทศไม่พอใช้ เป็นเหตุให้ต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศปีละมาก ๆ ทั้งประเภทไหมดิบ แพรไหม ผ้าถุงที่ทอด้วยค้ายจากต่างประเทศ ดังตารางต่อไปนี้

ศูนย์วิทยุทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹พระศรีพิชัยบริบาล, กระแวมอีสาน พ.ศ. 2469 (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระศรีพิชัยบริบาล, 2514), หน้า 3.

ตารางที่ 4 จำนวนโหมคิม แพรโหม ย៉านุง ย៉าค่าง ที่สั่งซื้อจากต่างประเทศ

พ.ศ. 2439 - 2444

พ.ศ.	โหมคิม	ม่วงและแพร โหมค่าง ๆ	ย៉านุงค่าง ๆ ที่ทอด้วยค้าย	ย៉าค่าง ๆ ที่ทอด้วยค้าย	รวม
2439	30,287	1,372,780	1,378,972	2,104,773	4,881,821
2440	35,288	1,445,105	1,590,258	2,080,893	5,151,542
2441	46,925	1,581,866	1,602,840	2,167,084	5,398,715
2442	55,660	1,674,609	3,648,115	2,428,196	7,206,580
2443	49,533	2,034,526	2,562,997	2,571,945	7,209,010
2444	22,933	1,799,183	3,503,837	3,595,766	8,921,719 ¹

จากตารางนี้แสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 ถึง พ.ศ. 2444 ไทยได้ซื้อเครื่องแพรโหมและย៉าค่าง ๆ จากต่างประเทศเป็นจำนวนปีหนึ่งไม่น้อยกว่า 6,464,663 บาท โดยเฉพาะใน พ.ศ. 2444 เป็นจำนวนถึง 9,000,000 บาท² ซึ่งในระยะหกปีที่กล่าวมา เครื่องแพรโหมและย៉าค่าง ๆ ที่สั่งซื้อจากต่างประเทศเป็นจำนวนสูงขึ้นปีละ 806,981 บาท

จากการที่ต้องสั่งซื้อเครื่องแพรโหมและย៉าค่าง ๆ จากต่างประเทศเพิ่มขึ้นจำนวนมากนี้ รัฐบาลจึงได้มีนโยบายที่จะส่งเสริมการทำโหมขึ้น โดยใน พ.ศ. 2444 ได้จ้าง นายโคยามะ (Mr. Toyama) ผู้เชี่ยวชาญการทำโหมชาวญี่ปุ่นมาบำรุงการทำโหมให้เจริญขึ้น เพราะฉะนั้นใน พ.ศ. 2446 รัฐบาลได้ตั้งกรมช่างโหมขึ้น และทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้า

¹เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 234.

²เรื่องเดียวกัน.

ถูกยาเชอกรมหมื่นพิไชยมหินทโรคมเป็นอธิบดี ต่อมากรมช่างไหมได้ตั้งสาขากองช่างไหมขึ้น ความมณฑลต่าง ๆ เพื่อส่งเสริมการทำไหม เช่น สาขากองช่างไหมมณฑลนครราชสีมา สาขา จังหวัดบุรีรัมย์ สาขาอำเภอพุทไธสงในจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

ต่อมาใน พ.ศ. 2452 เมื่อเจ้าพระยawangชานุประพัทธ์ดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงเกษตร กรมช่างไหมได้ตั้งสาขาขึ้นอีก 4 กอง คือกองจังหวัดร้อยเอ็ด กองจังหวัด ศรีสะเกษ กองจังหวัดไชยภูมิ กองอำเภอจตุรัส เมื่อกรมหมื่นพิไชยมหินทโรคมสิ้นพระชนม์ ในวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452 เจ้าพระยawangชานุประพัทธ์จึงแต่งตั้งให้พระยาบรม- ชาติบำรุงอธิบดีกรมทะเบียนที่ดินและราชโลหกิจบังคับบัญชาต่อมา¹ ขณะเดียวกันมีสเตอร์ โยโกทาผู้อำนวยการกองช่างไหมกับมีสเตอร์ เก อีสู่กะ ครุสอนการทอผ้าจะได้สั่งกำหนด อายุสัญญาในวันที่ 12 กรกฎาคม และวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2453 ตามลำดับ เจ้าพระ ยawangชานุประพัทธ์จึงขออนุญาตว่าจ้างมีสเตอร์โยโกทากับมีสเตอร์ เก อีสู่กะ ต่อไป ซึ่งทรง โปรดเกล้าฯ พระราชทานอนุญาต²

เจ้าพระยawangชานุประพัทธ์ได้ปรับปรุงระเบียบการในกองช่างไหมใหม่ 2 ครั้ง คือ ใน พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2454

ก. การเปลี่ยนแปลงระเบียบการกองช่างไหมใน พ.ศ. 2453 โดยให้สาขา กองช่างไหมต่าง ๆ อยู่ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อให้ราชการในหน้าที่ ของกระทรวงเกษตรซึ่งมีอยู่ในหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ดำเนินการได้รวดเร็วขึ้น³ เพราะ

¹กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร. พิมพ์ในงานเปิดศอกที่ทำการ กระทรวงเกษตร (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2499), หน้า 86.

²กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/459, ข้อสัญญาว่าจ้างมีสเตอร์ โยโกทาอีก 2 ปี.

³กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/380, เรื่องให้ข้าราชการ ในสาขากองช่างไหมมณฑลนครราชสีมาอยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล.

การให้สาขากองช่างใหม่ขึ้นอยู่กับกรมเพาะปลูก ทำให้มีปัญหาคำนการปกครอง โดยเฉพาะการเรียกราษฎรมาฝึกหัด ราษฎรไม่เชื่อฟัง บางคนเมื่อได้รับแจกเครื่องสาวใหม่แล้วก็ไม่ได้ใช้ประโยชน์ในการสาวไหม การที่จะส่งเสริมการทำไหมในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง จึงมีคำสั่งให้สาขากองช่างใหม่อยู่ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาล เช่น พ.ศ. 2453 ให้กองช่างใหม่จังหวัดนครราชสีมา กองช่างใหม่จังหวัดบุรีรัมย์ กองอำเภอพุทไธสงอยู่ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา¹ และในปีเดียวกันก็มีคำสั่งให้กองช่างใหม่และสาขาที่ตั้งอยู่ในมณฑลอีสาน คือ กองช่างใหม่ศรีสะเกษ กองช่างใหม่ร้อยเอ็ด กองพยัคฆภูมิพิสัย อยู่ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลค่าย² ส่วนกองช่างใหม่และสาขาในมณฑลอื่นจะอยู่ในบังคับบัญชามณฑลใดจะได้อีกคำสั่งต่อไป

เพื่อให้การปฏิบัติงานในกองช่างใหม่ดำเนินไปโดยรวดเร็ว เจ้าพระยาวงษา
นุประพัทธ์จึงได้ตั้งข้อบังคับของพนักงานในกองช่างใหม่ดังนี้คือ

1. การแต่งตั้งข้าหลวงตรวจการ และพนักงานจำนวนพอสมควร สำหรับออกตรวจการตามมณฑลและหัวเมือง แล้วรายงานผลให้ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง และนายอำเภอทราบ พร้อมทั้งทำรายงานการตรวจโดยละเอียดยื่นต่ออธิบดีกรมเพาะปลูก
2. การจัดระเบียบการในหัวเมือง ให้ถือว่าการบำรุงการทำไหม การทอดผ้าตามวิธีที่กระทรวงกำหนดไว้ เป็นหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ ตามลำดับ
3. กำหนดความมณฑลหนึ่งให้มีพนักงานช่างไหมชั้นที่ 1 เป็นผู้ช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลในแผนกช่างไหมคนหนึ่ง ส่วนผู้ว่าราชการเมืองให้มีตำแหน่งพนักงานช่างไหมชั้นที่ 2 และนายอำเภอมีผู้ช่วยชั้นที่ 3 เป็นผู้ช่วย นอกจากนั้นให้มีพนักงานเสมียนตามสมควร

¹ เรื่องเดียวกัน.

² กจร. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/385, เรื่องข้อบังคับว่าด้วยราชการกองช่างไหมตอนที่ 1

หน้าที่ของพนักงานช่างใหม่ชั้นที่ 1 สรุปได้ดังนี้คือ

- เป็นหัวหน้าบังคับบัญชาช่างใหม่ประจำมณฑล ต้องคอยตรวจตราบัญชีรายรับและจ่าย ตลอดจนความประพฤติของ เจ้าพนักงานให้เป็นไปตามระเบียบของกระทรวง ถ้าเสมียนพนักงานคนใดทำผิด โขยเพียง เสนอผลและตัดเงินเดือน ให้ลงโทษได้ตามระเบียบการของกระทรวงเกษตราธิการ แล้วให้ชี้แจงต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ถ้าความผิดเกินกว่าลดและตัดเงินเดือนขึ้นไป ให้เสนอต่อข้าหลวงเทศาภิบาล

- ถ้าการบำรุงการทำให้ใหม่และซ่อมแซมของเมืองหรืออำเภอไม่เป็นไปตามระเบียบการที่ได้กำหนดไว้ จะต้องนำความเสนอข้าหลวงเทศาภิบาลโดยเร็ว ถ้าแก้ไขได้ก็ให้จัดการแก้ไขตามที่เห็นสมควร แต่ถ้อยรับผิดชอบงานที่ได้จัดทำลงไป และต้องชี้แจงให้ข้าหลวงเทศาภิบาลหรือนายอำเภอทราบโดยเร็ว

- เป็นผู้จรรยาบรรณดีประจำตัวของพนักงานในตำแหน่งรองลงมา แล้วเสนอความเห็นส่วนตัว พร้อมทั้งรายงานนี้ต่อข้าหลวงเทศาภิบาลปีละครั้ง เพื่อจะได้นำส่งกระทรวงเกษตราธิการ

สำหรับพนักงานช่างใหม่ชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 ซึ่งเป็นผู้ช่วยผู้ว่าราชการเมืองและนายอำเภอก็มีหน้าที่เช่นเดียวกัน แต่ต้องออกเกินทางตรวจราชการตามอำเภอปีหนึ่งไม่น้อยกว่า 4 และ 2 ครั้ง ตามลำดับ¹ หรือไม่ก็แล้วแต่ผู้ว่าราชการเมืองและนายอำเภอจะสั่งตามระเบียบของช่างใหม่ที่จัดใหม่นี้ ทำให้การดำเนินงานดำเนินไปโดยรวดเร็วและมีประสิทธิภาพมากขึ้น ซึ่งถ้ามีข้อบกพร่องเกิดขึ้นก็สามารถรายงานให้ข้าหลวงเทศาภิบาลผู้ว่าราชการเมือง หรือนายอำเภอแก้ไขได้ทันที

ข. การเปลี่ยนแปลงระเบียบการในกองช่างใหม่ พ.ศ. 2454 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้กำหนดระเบียบการไว้ดังนี้คือ

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/380, เรื่องให้ข้าราชการในกองช่างใหม่มณฑลนครราชสีมาอยู่ในบังคับของเทศาภิบาล.

1. การส่งเสริมให้ราษฎรในท้องถิ่นนั้น เป็นครูสอนราษฎรในท้องถิ่นแทนเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลเพื่อทำหน้าที่เกี่ยวกับการเลี้ยงและการสาวไหม โดยให้นายอำเภอคัดเลือกราษฎรตำบลละ 2 หรือ 3 คน ส่งมาเรียนวิชาการทำไหม ถ้าตำบลใดไกลจากที่ว่าการอำเภอราษฎรมาเรียนลำบาก ก็ให้ตั้งกองสอนที่ตำบลนั้นได้ ให้อพยพมาสอนราษฎรทุกตำบล เพราะต้องการส่งเสริมการทำไหมทุกท้องถิ่น รวมทั้งการสาวไหม การปลูกต้นหม่อน ให้มีสถานที่ปลูกต้นหม่อนตัวอย่างใกล้กับบริเวณที่จัดสอน ในจำนวนเนื้อที่ประมาณ 1 ไร่ หรือ 2 ไร่ และให้ผสมพันธุ์ไหมแจกแก่ราษฎรทำพันธุ์¹ ซึ่งกล่าวได้ว่าการให้ราษฎรในท้องถิ่นเป็นครูแทนเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลเป็นนโยบายที่ดี เป็นการประหยัดงบประมาณแผ่นดินในทางหนึ่ง ขณะเดียวกันจะมีผลค้ำหนุนการเรียนการสอนด้วย เพราะครูในท้องถิ่นย่อมเข้ากับราษฎรได้ดี และเข้าใจสภาพของท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งอาจโน้มน้าวจิตใจราษฎรให้คล้อยตามวัตถุประสงค์หรือแนวนโยบายที่รัฐบาลวางไว้ได้

สำหรับราษฎรที่ฝึกหัดชำนาญแล้ว จะออกไปเป็นครูในท้องถิ่นนั้น รัฐบาลจะแจกเครื่องสาวไหมให้เป็นบำเหน็จและเพื่อให้เป็นกำลังใจ 1 เครื่อง และถ้าผู้ใดได้ทำการสอนศิษย์ให้มีความรู้ความหลักสูตรของกองช่างไหมไม่น้อยกว่าปีละ 30 คน จะให้รางวัลแก่ครูเป็นเงินจำนวน 160 บาท เฉพาะปีที่สอนศิษย์ได้ตามกำหนด ซึ่งรางวัลที่จะให้ในปีนี้เป็นรายปี คือถ้ามีครูฝึกหัดนักเรียนได้มากขึ้น หรือถ้าเงินงบประมาณน้อยลง เงินรางวัลก็จะน้อยลงตามส่วน การกำหนดรางวัลแก่ครูนี้ตามรายงานของกองช่างไหมจังหวัดบุรีรัมย์ปรากฏว่าไม่สำเร็จตามความประสงค์ของรัฐบาล เพราะเมื่อครูคนใดสอนศิษย์ในปีหนึ่งได้ไม่ถึง 30 คน เมื่อไม่ได้รับรางวัลก็ทำให้เบื่อบ้านในการสอนศิษย์ หรือไม่ก็ครูต้องเป็นคนที่กว้างขวางจึงจะรวบรวมศิษย์มาสอนได้ครบตามจำนวนที่รัฐบาลกะไว้ ขณะเดียวกันการหาตัวครูมาสอนก็หายาก เพราะฉะนั้นการที่รัฐบาลจะส่งเสริมให้การทำไหมในท้องถิ่นแพร่หลายควรให้รางวัลแก่ครูทุกคนที่สอนศิษย์ได้จำนวนพอสมควร

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก วันที่ 13/380, เรื่องให้ข้าราชการในกองช่างไหมมหาดหลวงราชสีมาอยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล

2. การทอผ้าจกให้มีครูสอน เช่นเดียวกับกองช่างไหม เมื่อจบแล้วก็ออกไปเป็นครู และถ้าสอนศิษย์ได้ตั้งแต่ 30 คน จะให้รางวัลเช่นเดียวกับกองช่างไหม¹

3. ให้กองเบืองกองมณฑลจกเลี้ยงไหม สาวไหม ทอผ้าเป็นตัวอย่างทุกกอง การเลี้ยงไหมต้องเลี้ยงให้มากพอที่จะแจกให้ราษฎรทำพันธุ์ เช่น กองช่างไหม จังหวัดนครราชสีมาได้เลี้ยงพันธุ์ไหมแจกราษฎรในท้องที่อำเภอเมืองไชยภูมิ และอำเภอจตุรัสเป็นจำนวนพันธุ์ไหม 11,513 แม² คิดเป็นน้ำหนักเมื่อยังเป็นรังไหมอยู่รวม 25 กิโลกรัม

สรุปได้ว่าในสมัยนี้ได้มีการส่งเสริมการทำไหมอย่างจริงจังในท้องที่ต่าง ๆ ที่มีลักษณะภูมิอากาศเหมาะสม โดยการให้ราษฎรในท้องที่เป็นครูสอนราษฎรแทนครูของรัฐบาลมากขึ้น และอาศัยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง คือ ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ คอยสอดส่องดูแลการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานให้เป็นไปตามความประสงค์ของกระทรวง แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าในสมัยเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ และเจ้าพระยารวงษาอนุประพิศได้พยายามปรับปรุงการทำไหมด้วยวิธีต่าง ๆ แต่ผลของการทำไหมไม่ดีขึ้นดังจะเห็นได้จากจำนวนปริมาณและราคาไหมดิบที่ส่งออกไปยังต่างประเทศ พ.ศ. 2444 - พ.ศ. 2454 ดังต่อไปนี้

ศูนย์วิทยุทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/380, ให้ข้าราชการในกองช่างไหมมณฑลนครราชสีมาอยู่ในบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล.

² กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/608, เรื่องมณฑลนครราชสีมาส่งรายงานกองช่างไหมประจำปี.

ตารางที่ 5 ปริมาณและราคาไหมที่ส่งออกไปขายต่างประเทศ พ.ศ. 2444 - 2454

พ.ศ.	จำนวนไหมเป็นทาบ	ราคาบาท
2444	1,001.15	172,710
2445	935.75	272,425
2446	894.22	286,173
2447	1,026.—	359,516
2448	896.10	391,706
2449	1,078.96	481,330
2450	1,129.01	447,089
2451	651.87	215,776
2452	804.13	260,933
2453	592.37	240,933
2454	970.80	376,992

ที่มา : สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง Foreign Trade and Navigation of Port of Bangkok (year 1901 - 1920) prepared in Statistical office) H.S.M. Customs, and published by order of Director General อ้างถึงจาก ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, "การปรับปรุงการเกษตรกรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาโทมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517), หน้า 120.

จากการเปรียบเทียบปริมาณและราคาไหม แสดงให้เห็นว่าการเพิ่มของปริมาณไหมที่ส่งออกไปต่างประเทศ มีอัตราการเพิ่มไม่แน่นอน การทำไหมก็หวังผลได้ไม่แน่นอน บางปีก็ได้มากบางปีก็ได้น้อย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าการปรับปรุงการทำไหมยังไม่ดีขึ้นเพราะเกษตรกรไม่เห็นความสำคัญและไม่สนใจเท่าที่ควร

2. การส่งเสริมการปลูกฝ้าย การปลูกฝ้ายได้ทำกันบ้างเล็กน้อย แต่ยังไม่เจริญนัก เช่น ในมณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลพายัพ มณฑลนครไชยศรี¹ ซึ่งชนิดของฝ้ายที่ปลูกมีทั้งฝ้ายไทยและฝ้ายเทศ แต่ที่นิยมปลูกกันมากคือฝ้ายไทย ไร่ฝ้ายที่ทำกันนั้นมีขนาดเล็ก ครอบคลุมจะประมาณ 5 - 7 ไร่ อย่างมาก ประมาณ 50 ไร่²

อย่างไรก็ตามในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวราษฎรได้ทำการปลูกฝ้ายลดน้อยลงด้วยเหตุผลคือ

1. การขาดแคลนแรงงาน ซึ่งเดิมใช้ชาวจีนไท่หล่าทำงานเป็นกรรมกรในไร่ฝ้าย แต่เมื่อมีการปรับปรุงด้านการคมนาคม ชาวจีนนิยมไปรับจ้างทำงานรถไฟ แทนการทำไร่ฝ้าย³

2. ความเอาเปรียบของพ่อค้าคนกลาง คือ ซื้อฝ้ายจากราษฎรแล้วไม่จ่ายเงินในทันที เมื่อราษฎรทวงเงินก็บิดพลิ้วต่าง ๆ นานา เช่น ให้ของที่ตนมีอยู่แทนเงิน ทำให้ราษฎรเบื่อหน่ายไม่อยากจะปลูกฝ้ายต่อไป

3. ความยากจนของราษฎร ไม่มีทุนรอนในการซื้อเมล็ดพันธุ์และเครื่องมือหีบฝ้าย เมื่อฝ้ายที่ปลูกไว้เป็นอันตรายลง ก็ไม่มีความสามารถจะเพาะปลูกได้อีก

4. ราษฎรไม่มีความชำนาญในการปลูกฝ้าย ทำให้ได้ผลน้อยกว่าที่ควร

5. พันธุ์ฝ้ายที่ปลูกเป็นพันธุ์ไม่ดี เมื่อจำหน่ายจึงได้ราคาถูกลง⁴

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/366, อรรถราชทูตฝรั่ง เศส มีหนังสือขอรายงาน เรื่อง นุ่น ยาสูบ ไหม.

² กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/546, รายงานมณฑลนครราชสีมา (ร.ศ. 129).

³ กจช. ร. 5 ยช. 1/49, รายงานพระยาสุรียานุวัตรตรวจการรถไฟและไปรษณีย์โทรเลข.

⁴ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก แฟ้ม 13/578, มิตเตอร์ โยโกทาคัน รายงานตรวจการเพาะปลูกมณฑลพิษณุโลก.

เนื่องจากราษฎรทำไร่ฝ้ายลดน้อยลงสืบเนื่องมาจากปัจจัยที่กล่าวมาแล้ว เจ้าพระยาบวรญาณประพัทธ์จึงได้มีคำสั่งให้มีมิสเตอร์โยโกทา ผู้อำนวยการกองช่างใหม่ ไปตรวจการเพาะปลูกที่มณฑลพิษณุโลก และมณฑลนครสวรรค์ ใน พ.ศ. 2453 เพื่อหาแนวทางส่งเสริมอาชีพต่าง ๆ ของราษฎร ซึ่งมีสเตอร์โยโกทาได้เสนอความเห็นที่ว่ารัฐบาลควรอุดหนุนการทำไร่ฝ้ายดังต่อไปนี้คือ

1. การจัดการบำรุงการปลูกฝ้าย เป็นหน้าที่ของกระทรวงเกษตรที่ต่องดำเนินการ
2. การตั้งสถานีทดลองปลูกฝ้าย ควรตั้งในมณฑลพิษณุโลก หน้าที่ของสถานีทดลองมีดังนี้คือ¹
 - ก. เลือกหาพันธุ์ฝ้ายที่ดีมาปลูกทดลอง
 - ข. ทดลองวิธีปลูกและบำรุงรักษา
 - ค. แจกพันธุ์ฝ้ายที่ได้ทดลองแล้วให้แก่ราษฎร
 - ง. ทดลองใช้เครื่องมือที่ใช้ในการปลูกฝ้าย เช่น เครื่องตีฝ้าย เครื่องอัดฝ้าย เพื่อให้ราษฎรรู้จักวิธีใช้
 - จ. ทดลองหาวิธีป้องกันโรคแมลงสัตว์ที่ทำอันตรายแก่ฝ้าย
 - ฉ. ควรฝึกให้กุลบุตรมีความรู้ในการเพาะปลูกและลงมือปฏิบัติจริง

กล่าวได้ว่าจากข้อเสนอแนะของมิสเตอร์โยโกทานี้เอง ใน พ.ศ. 2454 เจ้าพระยาบวรญาณประพัทธ์ได้ส่งเสริมการปลูกฝ้าย โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะประสานงานกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง และได้เริ่มการทดลองในมณฑลพิษณุโลกในสมัยพระยาสุรินทรภำชัย เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก โดยได้กำเนิงานดังต่อไปนี้คือ

1. การส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาเพาะปลูกฝ้ายในต่างประเทศ โดยให้ศึกษาหนักไปในทาง ฝ้าย ข้าว ยาสูบ นักเรียนที่กระทรวงเกษตรส่งไปศึกษาวิชาเพาะปลูกใน

¹ กจช. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พัม 13/578, มิสเตอร์โยโกทายื่น รายงานตรวจการเพาะปลูก มณฑลพิษณุโลก นครสวรรค์.

อเมริกา คือ นายตี มิลินทสูต¹ ซึ่งสำเร็จวิชาเพาะปลูกและช่างไหมจากโรงเรียนเกษตรราธิการ

2. การจ้างผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศมาดำเนินงานการปลูกฝ้ายคือ นายบาร์เน็ต (Mr. Barnet) ชาวอเมริกัน ซึ่งได้ขอร้องให้กรมเพาะปลูกในอเมริกาช่วยจัดหาตัวบุคคลให้

3. การจัดตั้งสถานีทดลองและไร้อย่างกว้างขึ้นที่อำเภอพรหมพิรามมณฑลพิษณุโลก เพราะมณฑลนี้มีเนื้อที่ดินเหมาะแก่การปลูกฝ้ายโดยเฉพาะ ใน พ.ศ. 2453 ราษฎรทำไร่ฝ้ายประมาณ 1,700 ไร่เศษ² ในขณะเดียวกันได้แต่งตั้งให้นายเอฟ ลูฟซา (Mr. F. Lufsa) พนักงานกรมทดลอง เติมซึ่งภายหลังมาช่วยราชการในโรงเรียนเกษตรราธิการและกรมเพาะปลูก เป็นผู้ดำเนินการทดลองพันธุ์ฝ้ายต่าง ๆ ที่จังหวัดพิษณุโลก

4. การตั้งโรงทึบฝ้ายขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก เพื่อรับทำการทึบฝ้ายจากราษฎร และนำเมล็ดที่ได้มาจากการทึบนั้นไปแจกให้แก่ราษฎรทำพันธุ์ ปรากฏว่าการตั้งโรงทึบฝ้ายขึ้นส่งผลให้ราคาฝ้ายคงตัว บรรดาพ่อค้าฝ้ายจึงไม่กล้าคร่าราคาฝ้ายลงมากนัก ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่ราษฎรผู้ปลูกฝ้ายทางหนึ่ง

5. การแนะนำและชักชวนราษฎรให้นำพันธุ์ฝ้ายต่างประเทศมาทดลองคือพันธุ์ฝ้ายอเมริกา³ พันธุ์ฝ้ายอีบีค⁴ พันธุ์ฝ้ายไซงอน พันธุ์ฝ้ายเขมร แล้วคัดเลือกและขยายพันธุ์ไปตามท้องที่ต่าง ๆ

6. เมื่อการปลูกฝ้ายขยายออกไป และมีปริมาณพอที่จะป้อนโรงงานได้ก็จะตั้งโรงงานขึ้น⁵

เนื่องจากในระยะเวลาดอกราคาฝ้ายผันแปรอย่างรวดเร็ว ทำให้กระทบกระเทือนในเรื่องราคาหลายครั้ง เป็นต้นว่า พ.ศ. 2457 - 2461 การส่งฝ้ายออกนอกประเทศ

¹นายตี มิลินทสูต (พระโกษากร) สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนเกษตรราธิการ

²กจร. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก หน้า 15/378, รายงานมิสเตอร์โยโกตา.

³คือพันธุ์ฝ้ายแอลเอ็น ฟูลอราโครา โมอาซาแลนด์

⁴คืออามาลาซซ

⁵กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 90 - 91.

จึงหยุดชะงัก โครงการที่จะตั้งโรงงานทำเส้นใย และโรงงานทอผ้าเป็นอันต้องระงับไป ประกอบด้วยทุนสำหรับซื้อฝ้ายจากรัฐมีจำนวนจำกัด ใน พ.ศ. 2460 เป็นระยะที่ต้องปรับปรุงฐานะการเงินของประเทศ จึงต้องยกเลิกสถานีทดลองพรมทிரาม และโรงทืบฝ้าย เสียในที่สุด

ค. การแต่งตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลต่าง ๆ ก่อนที่จะมีการตั้งข้าหลวงไปประจำตามมณฑลต่าง ๆ ได้มีข้าหลวงคลัง ข้าหลวงกรรมการไปประจำอยู่ก่อนแล้ว ใน พ.ศ. 2452 กระทรวงเกษตรได้ร่วมมือกับกระทรวงมหาดไทย กระทรวงพระคลัง สมุหเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ เพื่อหาทางบำรุงการเพาะปลูก การค้าขาย ซึ่งเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ได้กล่าวในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลผู้สำเร็จราชการมณฑลต่าง ๆ ว่า "การบำรุงการเพาะปลูกและการค้าขาย ต้องอาศัยความสอดคล้องของข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้สำเร็จราชการมณฑลต่าง ๆ เพื่อให้การเกษตรดำเนินไปทันกับความต้องการของโลก"¹

การที่จะบำรุงอุดหนุนการเพาะปลูก เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ได้เสนอในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2452 ว่า ให้ตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลต่าง ๆ ซึ่งเรียกข้าหลวงตำแหน่งนี้ว่า ข้าหลวงเกษตร และให้เปลี่ยนนามข้าหลวงออกโฉนดที่ดิน ซึ่งเดิมเรียกว่า ข้าหลวงเกษตรเป็นข้าหลวงออกโฉนด² สำหรับหน้าที่ของข้าหลวงเกษตรมีดังต่อไปนี้คือ³

ก. รายงานน้ำฝนน้ำท่า

ข. รายงานคนขาว

¹ กจช. ร. 5 กษ. 10/4, เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ผู้รั้งกาลที่ 5 (ร.ศ. 128)

² กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร หน้า 5/1, เรื่องตั้งพระยาวิเศษ โภชนาเป็นข้าหลวงเกษตร หลวงโลกผลพูนทวีเป็นรองข้าหลวงเกษตร.

³ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร หน้า 5/25, เรื่องข้าหลวงเกษตร มณฑลกรุงเทพฯ ขึ้นรายงานประจำปี (ร.ศ. 128).

- ค. รายงานการเพาะปลูกอย่างอื่น
- ง. รายงานสินค้าที่เกิดขึ้นในพื้นที่
- จ. รายงานสัตว์พาหนะ และสัตว์ที่เป็นสินค้า
- ฉ. รายงานทางเดินสินค้า

สรุปได้ว่าข้าหลวงเทศาภิบาลมีหน้าที่เป็นผู้ตรวจตราแนะนำการเพาะปลูก บำรุงสัตว์พาหนะและสัตว์ที่เป็นสินค้าทุกอย่างในมณฑลนั้น ซึ่งเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้เสนอความเห็นต่อไปว่าการบำรุงตามความหมายของกระทรวงเกษตรที่คิดจัดขึ้น ต้องอาศัยความร่วมมือสอดส่องของเจ้าหน้าที่ทุกระดับ คือ ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ กำนัน จะอาศัยแต่กำลังข้าหลวงเทศาภิบาลเพียงผู้เดียวคงจะไม่สำเร็จเป็นแน่¹

ตามข้อตกลงนี้ข้าหลวงเทศาภิบาลที่มาประชุมเห็นชอบด้วย และเห็นว่าควรจัดทดลองดูเป็นบางมณฑลก่อน มณฑลใดที่ยังไม่ได้ตั้งขึ้นก็ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลช่วยอุดหนุนในการบำรุงการเพาะปลูกตามกำหนดการของกระทรวงเกษตรไปพลางก่อน ซึ่งต่อมาในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2452 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลภูเก็ต เพราะเป็นมณฑลที่มีพื้นที่กว้างขวางมีการเพาะปลูกมากโดยเฉพาะมณฑลกรุงเทพฯ มีทั้งสวนและนา ส่วนมณฑลภูเก็ตมีสวน ไร่นา และบ่อแร่² สำหรับข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพฯ คือพระยาวิเศษ โภชนาข้าหลวงออกโฉนดมณฑลกรุงเทพฯ³ ขณะเดียวกันให้พระ

¹ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเทศาภิบาล แฟ้ม 5/25, ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเทพฯ ยื่นรายงานประจำปี (ร.ศ. 128).

² กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเทศาภิบาล แฟ้ม 5/1, ตั้งพระยาวิเศษ โภชนาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลภูเก็ต เป็นรองข้าหลวงเทศาภิบาล.

³ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเทศาภิบาล แฟ้ม 5/31, ตั้งหลวงพินิจพิชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต.

วิสูตรเกษตรกิลป์เป็นข้าหลวงเกษตรมณฑลภูเก็ต¹

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2453 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้นอีกมณฑลหนึ่ง โดยมีหลวงแก้วพลภัทท์เป็นข้าหลวงเกษตร ต่อมาใน พ.ศ. 2454 ได้ตั้งข้าหลวงเกษตรขึ้นอีกสี่มณฑล คือ มณฑลกรุงเก่า มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลนครไชยศรี สำหรับตำแหน่งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลทั้ง 4 ได้แก่ หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม พระศรีพนมมาศ หลวงวิเทศภูมาธร และหลวงราชประกาศ²

อย่างไรก็ตามการจัดตั้งข้าหลวงเกษตรประจำมณฑลต่าง ๆ มีปัญหาเกี่ยวกับการหาตัวข้าราชการที่เหมาะสมซึ่งที่เจ้าพระยาวางษานุประพิทักษ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

การที่จะหาข้าราชการมารับหน้าที่ให้เหมาะแก่เวลานี้เป็นการยากอยู่ส่วนหนึ่ง จะใช้คนรุ่นใหม่ที่มีความรู้วิชาการเพาะปลูกตามแบบยุโรปอย่างเคียวบางที่ความมุ่งหมายอันดีจะไม่สำเร็จตลอดไปได้ เพราะการเพาะปลูกในประเทศสยามเวลานี้ก็ยังทำแบบโบราณโดยมาก จำเป็นจะต้องผอมผันเปลี่ยนแปลงไปตามสมควร เห็นว่าข้าหลวงเกษตรที่จะตั้งขึ้นควรเป็นข้าราชการในกระทรวงเกษตร ที่มีความรู้ความชำนาญในเรื่องเรื่องสวนไร่นา และจักขนบธรรมเนียมของชาวสวนชาวนาที่นิยมกันมาแต่ก่อนจนปัจจุบันนี้ ซึ่งจะผอมผันการเพาะปลูกที่จะบำรุงต่อไปให้ดำเนินได้ดังประสงค์ . . . 3

ศูนย์วิทยุทรัพยากร

¹ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร แฟ้ม 5/19, คำสั่งตั้งหลวงแก้วพลภัทท์เป็นข้าหลวงเกษตร.

² กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร แฟ้ม 5/43, เรื่องตั้งพระศรีพนมมาศ เป็นข้าหลวงเกษตรมณฑลพิษณุโลก (ร.ศ. 130).

³ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร แฟ้ม 5/1, ตั้งพระยาวิเศษโกชนาเป็นข้าหลวงเกษตร หลวงโลกผลเป็นรองข้าหลวงเกษตร (ร.ศ. 128).

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำเจ้าพระยาวางฆานุประพัทธ์
ในการที่จะทำให้นรุษเก่ากับคนรุ่นใหม่ทำงานด้วยกันอย่างมีประสิทธิภาพว่า

ความยากลำบากของคนเราในการที่จะใช้คนใหม่จากคนเก่าที่ไปคนละทาง ยังไม่
ได้ยุติถึงพระราชาประสูติ ไม่เฉพาะแก่การเพาะปลูกทั่วไปทุกอย่าง ขึ้นใหม่
ไม่ฤดูกาลเก่าแก่มีความรู้เคยเห็นการงานที่ดีบริบูรณ์ แต่เพราะความสามารถที่จะ
วางแบบอย่างสอนกันไม่ได้ เกี่ยวแก่สันดานคน ซึ่งมักใช้ความรู้ที่เปลี่ยนแปลงการเก่า
ไม่มีใครไหวเลย หมกมุ่นสนใจไปไม่ใ้การสำเร็จ ข้างฝ่ายคนรุ่นเก่าตั้งใจจะ
ทำให้ดีแต่ที่ความรู้ไม่มี จะทำอะไรเป็นการทดลองไปหมด การทดลองคงมี
การพลาดมากเป็นคร เมื่ออาศัยการที่เขาทดลองมาแล้วเป็นทางความรู้ไม่ได้
ต้องไปงมใหม่ งมไปพลาดหนักเข้าก็เลยท้อใจลงงานงงานต่อไปอีก

ความต้องการของคนเรา ต้องการให้รู้ทั้งนอกทั้งในทั้ง เก่าทั้งใหม่ประกอบกัน
ซึ่งเป็นข้อที่ขัดสนอย่างเอกอยู่ในเวลานี้ ถึงจะงมไปก็หาไม่ได้ แต่ทางที่จะลวง
ขามความลำบากมีอยู่ทางเดียว แต่ควยความสอดคล้องแลหมั่นตรวจของ เสนาบดี
เจ้ากระทรวง อยาปล่อยให้ความรู้รรมย์ดีพอใจแล้ว เกิดขึ้นในใจ พยายามที่จะ
จัดให้ดีที่สุดอยู่เสมอ เป็นหนสำคัญของ เสนาบดี แต่ยังไม่ต้องมีวิธีที่ดีที่จะทำให้คน
ใหม่แลคนเก่า เจือกันเข้าให้ได้ ไ้คนเก่าได้เรียนวิชาอย่างใหม่จากผู้ที่อ่อนกว่า
ตัว โดยไม่ต้องนึกอายใจว่าเป็นลูกศิษย์เด็ก ข้างฝ่ายนี้ก็เรียนที่มีความรู้กว้าง
ขวางก็เหมือนกัน ต้องชักโย่งให้เรียนความรู้จากผู้ใหญ่ซึ่งมีความชำนาญพื้นเมือง
โดยอย่าให้รู้ดีกว่า เป็นลูกศิษย์ตาครูป่าเถื่อนซึ่งไม่รู้จักอะไร แมแต่อดีดีเมนคาร์
ของการเพาะปลูก ข้อขัดข้องซึ่งคนสองชั้นนี้เข้ากันไม่ได้ ควยที่ ๆ เช่นที่กล่าว
มานี้ ทางที่จะทำให้เป็นผลดีขึ้นได้เป็นลำดับ สำคัญอยู่ที่ตัว เสนาบดี ต้องเลือก
ของใช้คนทั้งสองจำพวก โดยแยกคายอธิบายให้ถี่ ให้ต่างคนต่าง เห็นความรูของ
ตัวกับพรอง แลให้แลเห็นประโยชน์ที่ใคร่ความรูยังไม่เคยรู้ ความที่เป็นที่ฎี
มานะก็ค่อยเลื่อมกลายลงไปทั้งสองฝ่าย แควางมือไม่ได้ถาวางให้ช่างไหนก็ลง
ลงตามความรู้แลความถึกถึก เสนาบดีที่ตั้งใจอยู่เป็นกลางแลเอาความสำเร็จ
ของกระทรวงเป็นที่ตั้ง ก่องแลคอยเป็นนิจ แลพยายามที่จะจับประสานกันเข้า
ให้โดยยาวางขระเลย ถ้าเช่นนี้ในชั้นแรกจะได้คนที่คอยแยกคายขึ้นกว่า 2 จำพวก
เป็นจำพวกที่ 3 คือคนชั้นเก่า แลเมื่อเข้าไปหนอยจะได้คนที่บริบูรณ์พร้อมทั้งถอง
การเป็นชั้นที่ 4 ก็คือคนใหม่จำพวกที่สองนั้นเอง เมื่อถึงเวลานั้นการจึงจะค้ำเนิน
ได้ดังปรารถนา¹

¹ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเกษตร หน้า 5/1, กึ่งพระยาวิเศษโกชนา
เป็นข้าหลวงเกษตร หลวงโกศลผดุนทวีเป็นรองข้าหลวงเกษตร (ร.ก. 128)

ประเด็นสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำเจ้าพระยawangษาณุประพัทธ์คือ ให้ข้าราชการทั้งเก่าและใหม่พยายามศึกษาหาความรู้จากกันและกัน ซึ่งเสนาบดีต้องเลือกของใช้คนทั้ง 2 จำพวกให้เหมาะแก่กาลและเวลา เพื่อผลประโยชน์ของแผ่นดินเป็นที่ตั้ง ขณะเดียวกันต้องพยายามหมั่นสอดส่องดูแลกิจการงานในกระทรวงให้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย และพยายามปรับปรุงงานที่ทำให้ดีขึ้นเสมอ จึงกล่าวได้ว่าพระราชหัตถเลขาฉบับนี้สามารถใช้เป็นคู่มือของการปฏิบัติงานในหน่วยงานต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี เพราะชี้ให้เห็นว่าผู้บังคับบัญชาควรเลือกข้าราชการประเภทใดเข้ามาปฏิบัติงาน และควรปฏิบัติตัวต่อข้าราชการเก่าและใหม่อย่างไร สำหรับเจ้าพระยawangษาณุประพัทธ์ในขณะที่ยังดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการก็ไปปฏิบัติตามพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ซึ่งจะเห็นได้จากกรคัดเลือกบุคคลเข้ามาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเกษตราธิการคัดเลือกทั้งข้าราชการเก่าและใหม่ ซึ่งส่วนใหญ่มีความรู้และความสนใจในกิจการก้นการเกษตราธิการของประเทศทั้งสิ้น

การตั้งข้าหลวงเกษตราธิการไปประจำตามมณฑลต่าง ๆ นับว่าเป็นการขยายงานของกระทรวงเกษตราธิการให้กว้างขวางเป็นการเข้าถึงปัญหาของประชาชน แต่อย่างไรก็ตามจากรายงานการปฏิบัติงานที่ข้าหลวงเกษตราธิการได้ปฏิบัติไปแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2452 - 2454 ปรากฏว่าข้าหลวงเกษตราธิการทำหน้าที่จริงเพียงแต่รายงานสภาพที่ตนได้พบเห็น พร้อมทั้งช่วยแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของราษฎร เช่น การเปิดบิคน้ำเมื่อน้ำมากน้ำน้อย หรือไม่ก็เสนอความเห็นแก่รัฐบาลในการที่จะช่วยแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชาวนา ดังปรากฏหลักฐานในรายงานประจำปีของพระยาวิเศษโกชนาข้าหลวงเกษตราธิการมณฑลกรุงเทพฯ ต่อเจ้าพระยawangษาณุประพัทธ์ว่า

... 6 มีนาคม ร.ศ. 128 ไปตรวจคลองรังสิต ตั้งแต่คลอง 1 ตลอดถึงนอกประตูเสาวภา ทั้งในคลองตั้งแต่คลอง 1 ถึงคลอง 13 ลึก 3 ศอกก็จะเป็นกำหนด ตั้งแต่คลอง 14 - 15 คลองขึ้น ลึกเพียง 2 ศอก 6 นิ้ว ในระหว่างคลองนี้บริษัทจะตอมคลองให้ลึกเสมอกันตั้งแต่คลอง 16 ไปหาประตูเสาวภาน้ำลึก 3 ศอก พอดีกับการเดินเรือ ในฤดูแล้งไม่ตอมก็ไม่ได้ คลองทวายบนกลาง จำเป็นตอมขอมตาไม้ขอมการพูนน้ำในปีนี้จะตอม ... การขอมคลองนี้ขอมได้โดยยากของไร่นารอนมาก ถ้าปล่อยให้คลองเหือดแห้งแน่นอน

ทดลองให้ฟังอยู่เสมอไม่ช้าทดลองจะทันอีก การชุกชุมจะเสียประโยชน์เปล่า
เห็นว่าควรมีพระราชบัญญัติห้ามสัตว์พาหนะไม่ไหลงในคลอง . . .¹

อย่างไรก็ตามการตั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศร ขึ้นประจำกรมมณฑลต่าง ๆ ก็คงเป็น
ประโยชน์ในแง่ที่ว่าทำให้รัฐบาลได้ทราบสภาพที่แท้จริงและปัญหาที่เทศรกรประสบอยู่ ซึ่ง
อาจใช้ข้อมูลเหล่านี้เป็นแนวทางในการปรับปรุงการเทศรต่อไปได้

ง. การเผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการ นอกจากการส่งเสริมการเลี้ยงไหม
การปลูกฝ้ายแล้ว เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ยังได้เผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการ เพื่อเป็นการ
ชักจูงแนะนำประชาชนให้มีความนิยมในการกสิกรรมหัตถกรรมและพาณิชยกรรม ซึ่งเป็นกำลัง
ของประเทศให้มีความเจริญและให้มีความรู้ความชำนาญในการเพาะปลูก การค้าขาย
การหัตถกรรมเท่าเทียมกับประชาชนประเทศอื่น เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์จึงได้ดำเนิน
การเผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการคือ

1. ใน พ.ศ. 2454 เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ได้ดำริที่จะออกหนังสือพิมพ์
รายเดือนซึ่งที่ออกกันอยู่ในต่างประเทศ (หนังสือพิมพ์นี้ต่างประเทศเรียกว่า Review of
Agriculture, Agriculture Journal และ Farmer's Bulletin บ้าง) เพื่อ
แถลงข่าวการกสิกรรม โดยได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า
การออกหนังสือพิมพ์ในชั้นต้นคงจะเลี้ยงตัวเองไม่ได้เพราะคนไทยไม่ชอบอ่านหนังสือ ใน
ระยะแรกควรออกให้เปล่าก่อน ค่าจัดทำหนังสือพิมพ์ในระยะแรกจะโอนเงินประเภทใช้สอย
มาใช้เดือนละประมาณ 200 บาท โดยจะพิมพ์เป็นภาษาไทยเดือนละ 1,000 ฉบับ มีขนาด
เล่มเท่าใบปร่างหนังสือพิมพ์ มีหน้ากระดาษไม่เกิน 12 ยก²

¹ กจช. เอกสาร กส. แผนกข้าหลวงเทศร พัม 5/25, เรื่องข้าหลวงเทศร
มณฑลกรุงเก่า ยื่นรายงานประจำปี (ร.ศ. 128)

² กจช. ร. 6 กษ. 1/8, ออกหนังสือพิมพ์ประกอบการกสิกรรม (ร.ศ. 130)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานอนุญาตให้ออกหนังสือพิมพ์นี้โดยพระราชทานนามว่า หนังสือพิมพ์ประกอบกสิกรรม¹

จุดมุ่งหมายการออกหนังสือพิมพ์หรือที่เรียกว่าวารสารในปัจจุบันนี้ เพื่อให้เป็นหนังสือบอกข่าวการกสิกรรมและพาณิชย์การสามัญเพื่อชักจูงแนะนำพลเมืองให้มีความนิยมในการกสิกรรม หัตถกรรม พาณิชยกรรม และให้มีความรู้ความชำนาญในการเพาะปลูก ไร่ ไร่ทราปราคาพืชผลต่าง ๆ ที่เป็นสินค้าว่าซื้อขายกันเป็นราคาถูกต้องอย่างไร² หนังสือพิมพ์ประกอบกสิกรรมจะแจกให้แก่เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง ตลอดจนนายอำเภอ เพื่อช่วยเป็นธุระนำข่าวในหนังสือพิมพ์ไปชี้แจงแก่กำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรให้เข้าใจและทราบในโอกาสที่ควร จำนวนหนังสือที่แจก 600 เล่ม อีก 400 เล่ม สำหรับจำหน่ายแก่ผู้ที่ต้องการรับ ถ้ารับตลอดปี ๆ ละ 6 บาท นอกอาณาเขตปีละ 8 บาท เงินที่ได้จากการจำหน่ายหนังสือพิมพ์จะนำส่งเป็นเงินรายได้แผ่นดิน

การออกหนังสือพิมพ์ประกอบกสิกรรมปรากฏว่าได้ผลพอสมควร หนังสือพิมพ์นี้เป็นที่นิยมกันตามมณฑลต่าง ๆ เช่น มณฑลภูเก็ต มณฑลราชบุรี มณฑลเพชรบูรณ์ โดยเฉพาะข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ตและมณฑลราชบุรีได้ขอหนังสือพิมพ์เพิ่มเพื่อใช้เป็นคู่มือครูในการสอนวิชาเกษตรกรรมแก่นักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ด้วย แต่ถ้ามองในอีกแง่หนึ่งการออกหนังสือพิมพ์นี้จะไม่เป็นประโยชน์แก่เกษตรกรเลย ถ้าเกษตรกรไม่ยอมเปลี่ยนแปลงทัศนคติหรือความเชื่อที่มีมาแต่เดิม เพราะฉะนั้นเมื่อได้รับคำแนะนำให้ใช้วิธีการใหม่ ๆ จะไม่ยอมปฏิบัติตาม ขณะเดียวกันถ้าราชการฝ่ายปกครองไม่ให้ความร่วมมือ ไม่ชี้แจงแนะนำให้เข้าใจ จะไม่เกิดประโยชน์อันใด

¹ กจ. เอกสาร กส. กรมเพาะปลูก พ้น 13/584, กระทรวงเกษตรส่งหนังสือพิมพ์รายเดือนไปยังหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ.

² เรื่องเดียวกัน.

2. ใน พ.ศ. 2453 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ได้ให้มีการรวบรวมประวัติ
 กระทรวง เกษตร ขึ้นพิมพ์เป็นเล่มสมุดแจกเป็นที่ระลึกในวันเปิดสถานที่การแสดงกลีกรวมและ
 พาณิชยการวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2453 ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการรวบรวมประวัติกระทรวง
 ขึ้น โดยมีเวลาเรียบเรียงประมาณเดือนเศษ และอาศัยข้าราชการหัวหน้าแผนกต่าง ๆ
 ในกระทรวง รวมทั้งข้าราชการอื่นบางท่านช่วยด้วย สำหรับข้าราชการที่ได้ช่วยอุทิศตนใน
 การเรียบเรียงคือ

พระยาบรมมหาบทรุ้ง ¹	อธิบดีกรมทะเบียนที่ดิน
พระยาประชาชีพวิบาล ²	ข้าหลวงตรวจการออกโฉนดที่ดิน
พระยาวิเศษ โภชนา ³	ข้าหลวง เกษตรมณฑลกรุง เทพฯ
หม่อมอนุรุทธเทวา ⁴	หัวหน้ากรมคลอง
หลวงประมวฒภูมิเทศ ⁵	ผู้รั้งข้าหลวงออกโฉนดมณฑลกรุง เทพฯ
ขุนภูมิพิทยาภรณ์ ⁶	ปลัดกรมทะเบียนที่ดิน
หม่อมราชวงศ์โตะ ⁷	ผู้ปกครอง โรงเรียนเกษตรราษีการ
หลวงโลหภูมิพิทยานุกา ⁸	ปลัดกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา
นายใหม่ ⁹	ผู้รั้งหัวหน้าแผนกไหม
นายพันตรีหลวงโยธาธรรมนิเทศ ¹⁰	กรมเสนาธิการทหารบก

¹พระยาประชาชีพวิบาล (แย้ม แสงชูโต)

²พระยาอาหารบริรักษ์ (เผิง ชูโต)

³พระยาวิเศษ โภชนา (เครื่อง นิกฎานนท์)

⁴พระยาสวัสดิศิววิดิ (ม.ร.ว. สายหยุด สนิทวงศ์)

⁵พระประมวฒภูมิเทศ (เฮง วิริยะศิริ)

⁶หลวงภูมิพิทยาภรณ์ (ชานะ ไม่ทราบนามสกุล)

⁷หลวงบรรวาที (ม.ร.ว. โตะ นพวงศ์)

⁸พระยาพิศณุแสน (โชเตียนเตียน จาศิกะวนิช)

⁹หลวงชำนาญโกศยศาสตร์ (ใหม่ กาญจนกุล)

¹⁰แจ่ม ไม่ทราบนามสกุล

นอกจากนั้นพลตรีพระเจ้าสุภยาเชอกรมหมื่นชุมพรเขตอุดมศักดิ์¹ ได้ทรงเชื้อเพื่อ
 เกื้อกูลในการพิมพ์ และทรงเขียนลายพระพิรุณทรงนาคประทานเป็นภาพปก

จุดมุ่งหมายของการรวบรวมประวัติกระทรวงเกษตรขึ้น เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์
 กล่าวว่า "เพื่อให้เป็นที่ปรากฏว่ากระทรวงเกษตรราชการนี้ไม่ใช่เป็นกระทรวงที่สำคัญแต่
 จำเป็นแต่ในสมัยนี้ ถึงแต่ในสมัยโบราณนั้นก็เป็นกระทรวงอันสำคัญมาแล้วเหมือนกัน แม้แต่
 ทราบที่ไค้เคยใช้มานั้นก็ไค้ใช้มาถึง 9 กวาง จึงเห็นไค้ว่าเคยมีน้ำที่ต่าง ๆ มากมาแต่กาล
 ดึกดำบรรพ์แล้วกระทรวงหนึ่ง"²

หนังสือประวัติกระทรวงเกษตร พ.ศ. 2453 นี้ เนื้อเรื่องแบ่งเป็น 4 ตอน คือ

ก. กล่าวถึงต้นเหตุพืชพันธุ์ต่าง ๆ ที่มนุษย์บริโภคเป็นอาหารตั้งแต่ปฐมกาล
 เพื่อทราบความคิดเห็นของมนุษย์ที่ไค้เปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ

ข. ประวัติกระทรวงเกษตร แสดงให้เห็นว่าหน้าที่ของกระทรวงนี้มีความ
 สำคัญอย่างไร

ค. กรมขึ้นของกระทรวง โดยเฉพาะกรมทะเบียนที่ดิน กล่าวถึงตำนานการ
 ตั้งหอทะเบียนที่ดิน ตำนานการชุกคลอง ประวัติกรมคลอง เป็นต้น

ง. การทำนา³

การรวบรวมประวัติกระทรวงเกษตรนี้ ทำให้สะดวกในการศึกษาหาความรู้เรื่อง
 ราวเกี่ยวกับกระทรวงเกษตร รู้ประวัติการกสิกรรมของประเทศ ถือว่าเอกสารชิ้นนี้เป็น
 เอกสารทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญชิ้นหนึ่ง ซึ่งสามารถใช้เป็นแนวทางในการวางแผนนโยบาย
 ทางกรมเกษตรของรัฐบาลไค้ เพราะเป็นเอกสารที่ชี้ให้เห็นถึงความสำเร็จและความล้มเหลว
 เกี่ยวกับการปฏิบัติงานของรัฐบาลในอดีตไค้เป็นอย่างดี และยังชี้ให้เห็นถึงวิธีการช่วยเหลือ
 ชาวนาของรัฐบาลว่ามีความจริงใจเพียงไร

¹พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์

²เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, ประวัติกระทรวงเกษตรราชการ, หน้า ข.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

3. ใน พ.ศ. 2454 ได้จัดรวบรวมการปฏิบัติงานของกระทรวงเกษตรที่ได้ปฏิบัติ
 ไปในปีหนึ่งตั้งแต่ พ.ศ. 2442 ซึ่งเป็นเวลาที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกระทรวงเกษตรขึ้น
 มาใหม่หลังจากยกไปเป็นกรม ๆ หนึ่งในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจนถึง พ.ศ. 2454
 พิมพ์ขึ้นเป็นเล่มสมุดเรียกว่ารายงานประจำปีกระทรวงเกษตรราชการ

ความมุ่งหมายในการจัดรวบรวมนี้ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์กล่าวว่า

เพื่อให้มีหลักฐานปรากฏไว้ว่า การงานต่ง ๆ อันเป็นหน้าที่ของกระทรวง
 เกษตรนั้นในปีหนึ่ง ๆ ได้จัดการดำเนินงานมาแล้วมากน้อยเท่าใด และเป็นอย่างไร
 บาง คล้ายกับพงศาวดารหรือตำนานของประเทศสยามเมืองที่มีผู้ได้จดจำเรียบ
 เรียงขึ้นไว้สำหรับชาติและประเทศต่าง ๆ ตามที่ชาติบ้านเมืองได้ดำเนินไปแล้ว
 อย่างไร เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับผู้ที่จะดำริห์จัดการในกระทรวงเกษตรราชการ
 ได้ตรวจตราดูสืบไป¹

การเผยแพร่ความรู้ด้านวิชาการนับว่าเป็นการส่งเสริมการกลั่นกรองและพาณิชย์การ
 ทางหนึ่ง เพราะทำให้ราษฎรกลั่นกรองชาวไร่ชาวนาได้รู้เห็นการดำเนินงานอาชีพทางเกษตร
 กรรมอันทันสมัย แล้วจะได้นำมาใช้หรือดัดแปลงแก้ไขการปฏิบัติงานอาชีพของตนให้เหมาะ
 สมเป็นผลดียิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่าจากการศึกษาแนวความคิดเห็นและผลงานของ เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์
 ในด้านการเกษตรแล้วได้พบว่า ท่านให้ความสนใจและเอาใจใส่ต่อราษฎรที่เป็นชาวนามาก
 จะเห็นได้จากการที่เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ได้ไปตรวจการเพาะปลูกตามมณฑลต่าง ๆ
 หลายครั้งใน พ.ศ. 2452 พ.ศ. 2454 จากการที่เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ได้เห็นสภาพ
 ที่แท้จริงของชาวนา ทำให้เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์เสนอให้รัฐบาลช่วยเหลือชาวนาคด้วย
 วิธีต่าง ๆ เช่น ช่วยเหลือเรื่องสัตว์พาหนะโคกระบือ การเลิกการพนัน การลดอัตราค่านา
 การนำเทคนิคใหม่มาใช้ นอกจากนี้เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ยังกำหนดให้เจ้าหน้าที่ของ
 กระทรวงเกษตรรับฟังคำร้องทุกข์ของชาวนา และรายงานต่อกระทรวงทุกเดือน เพื่อว่า

¹กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร, หน้า 100.

จะได้ทราบถึงปัญหาของชาวนา และหาทางช่วยเหลือให้ทันเวลา ขณะเดียวกันได้เสนอความเห็นต่อที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2453 ว่าควรส่งเสริมอาชีพพื้นเมืองของราษฎร เช่น ข้าว ฝ้าย ยางพารา มะพร้าว โดยส่งเสริมให้ปลูกเป็นสินค้าสำหรับท้องถิ่นภาคต่าง ๆ ตามบริเวณที่เหมาะสมกับภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศ คือ ยางพาราและมะพร้าวทางภาคใต้ ฝ้ายทางภาคเหนือ ข้าวทางภาคกลาง รัฐบาลควรส่งเสริมปลูกพืชอื่น ๆ ด้วย เช่น ถั่ว งา มัน ควรตั้งสถานีทดลองตามเขตต่าง ๆ โดยในขั้นต้นควรตั้งสถานีทดลองปลูกมะพร้าวในภาคใต้ ปรากฏว่าความคิดเห็นของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ที่ประชุมเห็นชอบในหลักการ และเห็นว่าต้องอาศัยความร่วมมือของเจ้าหน้าที่หลายฝ่ายรวมทั้งเจ้ากระทรวงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องจึงจะดำเนินการได้ แต่ในที่สุดโครงการนี้ต้องเลิกไปพร้อมกับการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สำหรับเรื่องการจัดธนาคารนั้น เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เห็นด้วยที่จะให้ตั้งธนาคารขึ้น แต่ควรเป็นธนาคารที่รับฝากเงินของราษฎร ไม่ใช่ให้กู้เงิน เพื่อให้ราษฎรรู้จักประหยัดทรัพย์ จากสภาพที่ชาวนาประสบในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือปัญหาการทำนาไม่ได้ผลเนื่องจากภัยธรรมชาติ เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนอให้รัฐบาลช่วยเหลือชาวนาในด้านการศึกษาและเงินทุน โดยกล่าวว่า หน้าที่ของข้าราชการไม่ใช่เพื่อเก็บเงินแต่อย่างเดียว แต่ต้องทำสุดแรงเพื่อเพิ่มผลผลิตและความมั่งคั่งของชาติ¹ จากแนวความคิดของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์นี้เอง เป็นเหตุให้รัฐบาลนำเอาวิธีการสหกรณ์มาใช้ในการช่วยแก้ปัญหาของชาวนาในเวลาต่อมา

¹ กช. ร. 6 กษ. 1/4, Memorandum on Our Domestic